Populaire mythevorming rond het Joods Verdedigingscomité

Dorien Styven

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/cmc/372>
ISSN : 2684-3080

Éditeur

Fondation de la Mémoire Contemporaine

Édition imprimée

Date de publication : 1 décembre 2014
Pagination : 157-201
ISSN : 1377-1256

Référence électronique

Dorien Styven, « Populaire mythevorming rond het Joods Verdedigingscomité », *Les Cahiers de la Mémoire Contemporaine* [Online], 11 | 2014, Online op 05 novembre 2019, geraadpleegd op 08 septembre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/cmc/372>

Populaire mythevorming rond het Joods Verdedigingscomité

Dorien Styven

Het Joods Verdedigingscomité (JVC) of Comité de Défense des Juifs (CDJ) is een van de meest bekende onderduiknetwerken die tijdens de bezetting in België actief waren. Deze illegale organisatie slaagde er onder andere in duizenden joodse kinderen te verstoppen en hen zo voor deportatie te behoeden. Ondanks uitgebreid historisch onderzoek door onder andere Maxime Steinberg naar het ontstaan en de werking van het JVC, bleven lange tijd misvattingen bestaan. In een eerste deel van dit artikel wordt nagegaan hoe door een turbulente historiografie drie mythes werden gecreëerd. Zo werd lange tijd het beeld geschetst van het JVC als illegale component van de collaborerende Jodenvereniging in België (JVB, ook wel Association des Juifs en Belgique of AJB). Ook bleef de perceptie van een goed lopende machine naar buiten toe overheersen en dacht een breder publiek bij het JVC meteen aan het verstoppen van kinderen. In een tweede deel gaat dit artikel dieper in op de historische realiteit van deze drie elementen : in welke verhouding tot elkaar stonden het JVC en de JVB ? Hoe lagen de verhoudingen binnen het JVC ? En, tenslotte, welke taken voerden de medewerkers in praktijk uit ?

Problematisch bronnenmateriaal

Het verzamelen van bronnenmateriaal over het Verdedigingscomité is geen evidentie. Het JVC was immers een clandestiene organisatie. Uit veiligheidsoverwegingen werd zo weinig mogelijk opgeschreven zodat contemporaine documentatie schaars is. Bovendien is een deel van het bronnenmateriaal – vooral met betrekking tot het JVC in Charleroi – na de oorlog vernietigd, terwijl andere stukken, onder andere die in handen van de oud-ledenvereniging *Amicale des Anciens du CDJ*, in de jaren 1960 verdwenen zonder een spoor na te laten¹.

¹Kazerne Dossin (KD), Fonds M. Pioro, niet gearhiveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], p. 138 ; KD, Fonds M.Pioro, A000374,

De bronnen die wel beschikbaar zijn, zijn verspreid over talrijke archieven in binnen- en buitenland. De Directie-Generaal Oorlogsslachtoffers (DGOS) herbergt de meest veelzijdige stukken, verdeeld over meerdere fondsen. De belangrijkste documenten zijn de JVC-boekjes met gecodeerde informatie over de onderduik van joodse kinderen. De Service social juif schonk de collectie in 1973 aan het Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin². De DGOS voert momenteel een digitaliseringsproject uit waarbij de gegevens uit de boekjes worden gelinkt aan informatie uit de deportatielijsten, persoonlijke dossiers, etc., om zo het traject van elk ondergedoken kind zo volledig mogelijk weer te geven. De toegang tot deze bron is echter beperkt. Zo hebben studenten en onderzoekers een aanbevelingsbrief van hun instelling en de toestemming van het desbetreffende kind nodig om de boekjes te mogen inkijken³. Naast de gecodeerde schriftjes bewaart de DGOS ook het archief van René De Lathouwer, vanaf 1948 belast met de erkenningsdossiers van JVC-medewerkers als weerstander⁴. Als liquidateur verzamelde René De Lathouwer documenten en rapporten, opgesteld tijdens en vlak na de oorlog, van en over het JVC. In de jaren 1960 bundelde hij de belangrijkste stukken in een bronnenuitgave⁵. Verschillende voormalige medewerkers van het JVC amendeerden deze tekst aan de hand van hun eigen ervaringen tijdens de oorlog⁶.

Ook het Cegesoma, het Joods Museum van België (JMB) en Kazerne Dossin bewaren een aantal interessante stukken over het JVC. Deze

« Amicale des Anciens du Comité de Défense des Juifs (CDJ) », in *Belgisch Staatsblad*, N. 914, 27.02.1964 ; L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs en Belgique, 1942-1944*, Bruxelles, 1973, p. 192.

²Directie-generaal Oorlogsslachtoffers (DGOS), Rap. 497 Tr. 185916, Rapport d'une enquête faite par monsieur Dumonceau de Bergendal à l'AIVG, 14.04.1964, p. 4.

³« Op het spoor van de ondergedoken kinderen », in *ArchiDoc News - Uitgave van de Archief- en documentatiedienst van de Directie-generaal Oorlogsslachtoffers*, n° 8, juni 2013, p. 9.

⁴DGOS, Fonds service de liquidation du CDJ, Rap. 497 Tr. 229398, doc. 99, brief van de Provinciale Verantwoordelijke van het Nationaal Secretariaat – Onafhankelijkheidsfront aan A. Molter, 26.02.1948.

⁵R. De Lathouwer, *Comité de Défense des Juifs – CDJ Groupement de résistance reconnu à la date du 1-3-1948 (Moniteur Belge) affilié au Front de l'Indépendance. Témoignages et Documents recueillis entre 1947 et 1951 par René De Lathouwer. Liquidateur du CDJ au statut de la Résistance Civile*, [1968], s.l.

⁶KD, Fonds R. De Lathouwer, KD_000050, Correctifs au volume « Témoignages et documents » recueillis entre 1947 et 1951 par René De Lathouwer par Yvonne Jospa, Maurice en Eстера Heiber et Maurice Bolle, [1969].

maken in de eerste plaats deel uit van de archieven van voormalige JVC-kopstukken. Zo beschikt het Cegesoma over het fonds Maurice en Estera Heiber, beiden lid van de afdeling die kinderen redde⁷. Het JMB bewaart op zijn beurt het fonds Pierre Broder, actief in de JVC-afdeling in Charleroi, en het fonds Hertz en Yvonne Jospa (geboren als Hava Groisman, maar beter bekend onder haar oorlogsnaam “Yvonne”), medeoprichters van de organisatie⁸. Kazerne Dossin, tenslotte, beheert het fonds Maurice Pioro, na de oorlog bevriend met meerdere JVC-kopstukken, en het fonds Andrée Geulen, als sociaal assistente betrokken bij het plaatsen van joodse kinderen. Bovendien beschikt Kazerne Dossin ook over losse, maar belangrijke stukken over het JVC uit het fonds Maxime Steinberg en het fonds Natan Ramet.

Andere persoonsarchieven van JVC-kopstukken werden na de oorlog door de erfgenamen in het buitenland in bewaring gegeven. Zo schonk de dochter van JVC-oprichters en -medewerkers Fela en Chaim Perelman hun collectie op 17 oktober 2006 aan het United States Holocaust Memorial Museum in Washington DC. De dertig dozen omvatten onder andere een verzameling foto's, rapporten over hun clandestiene activiteiten tijdens de oorlog, naoorlogse correspondentie, etc.⁹ De collectie is toegankelijk voor onderzoekers, maar werd – met uitzondering van de foto's – nog niet gedigitaliseerd of op stukniveau beschreven¹⁰. Yad Vashem bewaart in Jeruzalem de collectie van JVC-medeoprichter Abusz Werber. De stukken in dit fonds hebben vooral betrekking op zijn organisatie, Linke Poale Tsion. De inventaris is enkel ter plekke raadpleegbaar¹¹.

Tenslotte bevatten ook de archieven van historici die zich eerder over het JVC bogen interessant bronnenmateriaal. In het rijk gedocumenteerd onderzoeksarchief van Maxime Steinberg zijn mede door zijn

⁷ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber betr. Jodenvervolging in België, AA 1915.

⁸ Joods Museum van België (JMB), Fonds P. Broder, doos 211, photocopies analyse du travail de Mme Liebmann ; JMB, Fonds P. Broder, doos 212, Farde blanche « Réflexions historiques » contenant des notes dactylographiées sur le CDJ de Charleroi.

⁹ United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), Archival Finding Aid, rudimentaire inventaris van de Fela and Chaim Perelman collection – 1920-2001 door Rebecca Erbelding, 2006.

¹⁰ E-mail van Rebecca Erbelding (archivist, USHMM) aan Christophe Busch (Zakelijk Directeur, KD), 17.10.2013.

¹¹ Yad Vashem, O 29 2, A. Werber Collection (Poalei Zion Left Party in Belgium).

naoorlogse band met voormalige JVC-medewerkers en -kopstukken documenten en foto's uit hun privé-archieven te vinden. Daarnaast kopieerde en klasseerde Steinberg zeer uiteenlopende stukken – waarvan sommigen al vernietigd – uit binnen- en buitenland. Het archief van Steinberg werd na zijn overlijden in 2010 aan het Mémorial de la Shoah in Parijs verkocht. Er werd tot op vandaag nog geen (voorlopig) inventaris opgesteld en het archief blijft tot nader orde gesloten voor onderzoek¹².

Mythevormende historiografie

De historiografie over de Jodenvervolging in België kwam slechts langzaam op gang. Nochtans werden enkele (vermeende) beschermheren en -vrouwen van de joodse gemeenschap een jaar na de bevrijding al voor hun heldendaden geëerd. Koningin Elisabeth en kardinaal Jozef Van Roey ontvingen op 23 december 1945 tijdens een ceremonie van de Confédération nationale des Prisonniers Politiques et Ayants-Droit een medaille, terwijl de Aide aux Israélites Victimes de la Guerre op 5 mei 1946 in Brussel een dankceremonie voor de gehele Belgische bevolking organiseerde¹³. Over joodse verzetsstrijders zou het echter meer dan drie decennia bijna volkomen stil blijven.

Vanaf april 1945 publiceerde het Office israélite de Presse et de Documentation onder leiding van JVC-medeoprichter en hoogleraar aan de Université libre de Bruxelles (ULB) Chaim Perelman het tijdschrift *Ofipresse*. Hierin verschenen artikels over directe naoorlogse problemen binnen de joodse gemeenschap, zoals de mogelijke naturalisatie van gerepatrieerden. In de rubriek *Au temps de l'oppression* werd elke aflevering hulde gebracht aan redders van joodse vervolgdgen. Koningin Elisabeth en kardinaal Jozef Van Roey kwamen meteen in de eerste nummers uitgebreid aan bod¹⁴. Aan joodse redders werd echter slechts weinig aandacht besteed. Pas op 12 oktober 1945 verscheen in *Ofi-*

¹²Telefoongesprek met Karen Taieb, Responsable du Service Archives, Mémorial de la Shoah, Parijs, 11.09.2013.

¹³ D. Dratwa, « Genocide and Its Memories : A Preliminary Study on How Belgian Jewry Coped with the Results of the Holocaust », in D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews-Belgians-Germans*, Jerusalem, 1998, p. 530 ; p. 533.

¹⁴ « Au temps de l'Oppression – La Reine Elisabeth », in *Ofipresse*, n° 1, 27.04.1945, pp. 1-4.

presse een zeer neutraal geschreven stuk over het JVC. De auteur schetste kort de oprichting van de organisatie, de lokale structuren met de namen van de meest actieve leden, de werkwijze van het comité en de fondsenwerving¹⁵.

Opvallend is dat het JVC pas aan bod kwam toen de rubriek *Au temps de l'Oppression* voor het laatst in *Ofipresse* verscheen. Naar eigen zeggen wilde Perelman zich in zijn tijdschrift onthouden « van alle polemiek, alle interne twist en elk politiek debat »¹⁶. Deze houding van neutraliteit die ook algemeen voelbaar was in joodse kringen, kwam deels voort uit de noodzaak tot het heropbouwen van de gemeenschap. De klemtoon lag aanvankelijk op reconstructie, nieuw leven en het verdringen van de gruwel¹⁷. Een verhaal over joods verzet paste hier niet bij. Zo'n discours zou immers ook de joodse collaboratie oprakelen en (nog meer) tweespalt in de gemeenschap kunnen veroorzaken.

Het zou twintig jaar duren voordat de Jodenvervolgning in België en joodse hulp aan de joodse bevolking in een ruimer daglicht werden geplaatst. Op vraag van Yad Vashem vergaderde op 15 mei 1963 een groepje voormalige JVC-kopstukken. De mogelijkheid van een publicatie over het Belgische verzet lag op tafel. Om de nodige informatie te verzamelen en de feiten te achterhalen, stemden de aanwezigen in met de oprichting van de Amicale des Anciens du CDJ. De belangrijkste beslissing die tijdens de vergadering werd genomen, was het aantrekken van een historicus die onder toezicht van het comité een “objectieve geschiedenis” van het JVC zou schrijven¹⁸.

De Amicalekoos uiteindelijk voor Adeline Waysblatt, sociologe verbonden aan het Institut de Sociologie Solvay van de ULB, tevens echtgenote van ULB-professor Marcel Liebman¹⁹. Deze keuze werd

¹⁵ « Le Comité de Défense des Juifs », in *Ofipresse*, n° 23, 12 oktober 1945, pp. 1-4.

¹⁶ J. Déom, « 1965 : Een eerste confrontatie met de herinnering », in J.-Ph. Schreiber - R. Van Doorslaer (ed.), *De curatoren van het getto. De Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting*, Tielt, 2004, p. 330.

¹⁷ J.-Ph. Schreiber - R. Van Doorslaer, « Inleiding », in J.-Ph. Schreiber - R. Van Doorslaer (ed.), *De curatoren...., op. cit.*, Tielt, 2004, p. 10.

¹⁸ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/14, Proces-verbaal van de vergadering van oud-leden van het JVC, 15.05.1963 ; KD, Fonds M.Pioro, A000374, « Amicale des Anciens du Comité de Défense des Juifs (CDJ) », in *Belgisch Staatsblad*, N. 914, 27.02.1964.

¹⁹ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/14, Verslag van een onderhoud tussen de vertegenwoordigers van het JVC en de Claims Conference in Brussel, 17.09.1963 ; M. Liebmann, *Né Juif. Une famille juive pendant la guerre*, Bruxelles, 1996.

mogelijk mee bepaald door Chaim Perelman, die aan het Institut de Sociologie Solvay doceerde, en Maurice Heiber, beiden zowel in het Verdedigingscomité als in de Jodenvereniging actief²⁰.

In maart 1964 publiceerde Waysblatt-Liebmann haar eerste resultaten in *La Centrale*²¹. Ze ging hierbij niet in op de verhouding tussen het Joods Verdedigingscomité en de Jodenvereniging, maar de aangevoerde chronologie vertoonde nog steeds de hiaten waarop de Amicale haar tijdens een vergadering in november 1963 had gewezen²². Zo stelde Waysblatt-Liebmann dat het JVC begin 1942 was opgericht, gevolgd door een professionalisering in juni 1942²³, terwijl het JVC net zijn belangrijkste ontstaansrede vond in de razzia's van augustus en september 1942. De mank lopende chronologie – deels ontleend aan de roman *Dans le ventre de la baleine* uit 1947 van Fela Liwer-Perelman, echtgenote van Chaim Perelman²⁴ – vertekende zo de ontstaansgeschiedenis van het JVC.

Tot hiertoe werd nog geen genaamtekend exemplaar van de volledige tekst van Waysblatt-Liebmann teruggevonden. De collectie van Kazerne Dossin bevat echter mogelijk een gestencilde kopie²⁵. Meerdere elementen suggereren de herkomst van dit manuscript. Zo maakte het deel uit van het fonds Maurice Pioro, die meerdere documenten van en over Pierre Broder verzamelde. Ook dit stuk kan dus uit diens privé-archief afkomstig zijn. Bovendien is de gestencilde, losbladige tekst uitsluitend gebaseerd op getuigenissen van voormalige JVC-medewerkers en publicaties verschenen voor 1960. Tenslotte is de toon van de tekst erg apologetisch naar de Jodenvereniging en specifiek naar Lazare Liebmann, Adeline Waysblatts schoonvaderen JVB-lid, toe. Ook Chaim en Fela Perelman worden door de anonieme auteur

²⁰O.a. W. Degrijse-M. Faerman-A. Waysblatt-Liebmann, *Le Borinage. Centre d'économie régionale*, Bruxelles, 1958.

²¹A. Waysblatt-Liebmann, « Note sur l'historique et les activités du Comité de Défense des Juifs », in *La Centrale*, n° 75, maart 1964, pp. 83-88.

²²Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/14, Verslag van de vergadering van de Amicale des Anciens du CDJ, 25.11.1963.

²³A. Waysblatt-Liebmann, « Note sur l'historique... », *op. cit.*, p. 84.

²⁴F. Perelman, *Dans le ventre de la baleine*, Bruxelles, 1947, pp. 11-12.

²⁵KD, Fonds M. Pioro, niet gearchiveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann?].

bejubeld. Al deze elementen lijken erop te duiden dat deze tekst Waysblatt-Liebmanns werk is.

In 1966 onthaalde de Amicale Waysblatt-Liebmanns manuscript op vernietigende kritiek. De auteur zou onder andere de getuigenis van JVC-kopstuk Pierre Broder hebben verdraaid tot onwaarheden, terwijl de Jodenvereniging in de tekst als verzetsorganisatie werd beschreven²⁶. Waysblatt-Liebmann legde hiermee de kiem voor een mythe die door sommige leden van de joodse gemeenschap – in de eerste plaats voormalige medewerkers van de Jodenvereniging – werd verdedigd, namelijk dat ook de JVB een verzetsorganisatie was die met het JVC samenwerkte. De verhouding tussen de JVB en het JVC bleef de daarop volgende jaren een zeer moeilijk punt in de historiografie.

Tot een publicatie van het manuscript van Waysblatt-Liebmann kwam het uiteindelijk niet, deels door de onvrede van de Amicale over de inhoud, deels door het grote debat dat in 1965 losbarstte na de publicatie van *Les Belges face à la persécution raciale* van Betty Garfinkels²⁷. Dit project was een initiatief van het Centre national des Hautes Études juives (CNHEJ), verbonden aan de ULB, ter ere van de vijftienvijftigste herdenking van de Duitse inval in België²⁸. *Les Belges face à la persécution raciale* was vooral bedoeld als hommage aan niet-joodse redders, maar sloeg in JVC-kringen in als een bom. Garfinkels presenteerde de Belgische, niet-joodse redders als mythologische figuren die tienduizenden Joden lieten onderduiken. Het joods verzet kwam nauwelijks aan bod en werd door de auteur vereenzelvigd met de Jodenvereniging, in de ogen van veel leden van de gemeenschap een collaborerende organisatie²⁹.

Garfinkels wijdde in totaal nauwelijks vijf van haar 104 bladzijden aan het joods verzet. De oprichting van het JVC werd slechts zeer kort vermeld – met inbegrip van de chronologische fouten van Waysblatt-Liebmann – waarna uitgebreider werd ingegaan op de financiële steun

²⁶Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/13, Analyse du travail de Mme Liebmann par Pierre Broder, 22.06.1966 ; Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/8, Brief van Pierre Broder aan Lucien Steinberg, 25.12.1967.

²⁷B. Garfinkels, *Les Belges face à la persécution raciale, 1940-1944*, Brussel, 1965.

²⁸M. Steinberg, « Le ghetto et ses enfants : un défi à la mémoire », in *Points critiques*, n° 60, augustus/september 1997, p. 63.

²⁹Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/13, « Réflexions sur l'histoire du Comité de Défense des Juifs » door Pierre Broder, s.d.

van de JVB, Belgische banken en privépersonen. Daarnaast somde de auteur zijdelings de verschillende JVC-afdelingen op : de sectie kinderen, volwassenen, clandestiene pers, valse papieren, fondsenwerving en steun aan de (gewapende) partizanen³⁰. Nochtans beschikte Garfinkels wel over uitgebreid bronnenmateriaal hierover. Zo interviewde zij onder meer JVC-oprichters Hertz Jospa en Chaim Perelman, en beschikte zij over een lijst met archiefstukken over het onderduiknetwerk³¹.

Veel JVC-medewerkers stoorden zich aan Garfinkels' voorstelling van hun organisatie als loopjongen van de Jodenvereniging. De JVB werd door de auteur in bedekte termen omschreven als de drijfveer achter het Verdedigingscomité. Zo suggereerde Garfinkels onder andere dat de JVB het JVC (financieel) ondersteunde³². Hierdoor versterkte ze het beeld van de JVB en het JVC als twee zijden van een medaille. Een opvallend voorbeeld hiervan is het verhaal over de "ontvoering" van 15 joodse meisjes uit het Klooster van de Allerheiligste Verlosser in Anderlecht. Nadat de groep op 20 mei 1943 door de *Sicherheitspolizei-Sicherheitsdienst* (Sipo-SD) ontdekt werd, mochten de kinderen nog één nacht in het klooster blijven zodat de zusters hen konden klaarmaken voor vertrek. Moeder-overste wist echter het joods verzet te contacteren. Die nacht werden de meisjes door gewapende joodse partizanen opgehaald en vervolgens door het JVC verstoopt³³. Garfinkels stelde daarentegen dat de JVB, kardinaal Jozef Van Roey en koningin Elisabeth deze reddingsactie hadden opgezet³⁴.

Les Belges face à la persécution raciale werd aanvankelijk positief onthaald, maar begin 1966 barstte een heftige polemiek los³⁵. In de eerste plaats werd Garfinkels door veel voormalige verzetsstrijders als

³⁰B. Garfinkels, *op. cit.*, pp. 89-90.

³¹ M. Steinberg – L. Schram, « The Shoah Archives in Belgium », in J. Fredj (red.), *Les Archives de la Shoah. Ouvrage collectif*, Paris, 1998, p. 434.

³² B. Garfinkels, *op. cit.*, p. 89.

³³ « Sur le front intérieur : L'Armée des Réfractaires et des partisans », in *Libération. Organe du Front de l'Indépendance du Brabant*, n° 12, 1943, p. 1 ; P. Halter, *Paul Halter, numéro 151.610. D'un camp à l'autre*, Bruxelles, 2004 ; B. Fenerberg, *Commémoration du 60ème anniversaire du sauvetage des fillettes du couvent du Très Saint-Sauveur à Anderlecht*, Bruxelles, 2003 ; KD, Fonds A.Geulen, A009697, Notes biographiques sur Ida Sterno alias "Jeanne", 1946, pp. 25-27 ; DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, pp. 11-12 ; KD, Fonds M. Pioro, A000371, Attestation de résistance de Maurice Heiber, 30.12.1948.

³⁴ B. Garfinkels, *op. cit.*, pp. 60-61.

³⁵ J. Déom, *op. cit.*, p. 321.

niet-neutraal beschouwd vanwege de positie van haar man tijdens de bezetting. Grégoire Garfinkels was immers penningmeester en algemeen secretaris van de JVB in Luik geweest. Twee maanden na de bevrijding diende de zuiveringscommissie van het JVC in Luik een belastend dossier over hem in bij het Krijgsauditoraat, maar in april 1947 werd de zaak zonder gevolg geklasseerd³⁶. Daarnaast speelden bij het ontstaan van het publiek debat ook de omstandigheden mee waarin *Les Belges face à la persécution raciale* gepubliceerd werd. Het CNHEJ had in juni 1965 de dossiers van de Jodenvereniging overgenomen die tot dan toe door het Centraal israëlitisch Consistorie van België werden bewaard. Bij de overdracht had het centrum een neutrale analyse van deze dossiers en de JVB beloofd. *Les Belges face à la persécution raciale* werd verkeerdelijk als het resultaat van dit onderzoek beschouwd³⁷.

De discussie over Garfinkels' boek groeide uit tot een openbaar debat met heftige verwijten over en weer. Meerdere voormalige JVC-kopstukken waaronder Pierre Broder en Jacob Gutfraynd, commandant van de joodse compagnie van het Corps mobile de Bruxelles des Partisans armés, schreven open protestbrieven. De verontwaardiging over het niet horen van voormalige joodse verzetsstrijders klonk in de reacties door³⁸. Uiteindelijk legde Chaim Perelman de vinger op de wonde : « Het werk [van Garfinkels legt] voornamelijk de nadruk op de reddende rol van de [JVB], als ware zij het verzetsorgaan en niet het JVC. De indruk wordt gewekt dat men van doen heeft met de linkeren de rechterhand van een en hetzelfde individu. »³⁹ Ook Hertz en Yvonne Jospa sloten zich bij deze kritiek aan. Het echtpaar was verbolgen over Garfinkels' voorstelling van het JVC « als een aanhangsel van de [JVB], als een clandestien verlengstuk dat nauw samenwerkte

³⁶ T. Rozenblum, *Une cité si ardente... Les Juifs de Liège sous l'Occupation (1940-1944)*, Bruxelles, 2009, p. 71 ; T. Rozenblum, « Een plaatselijk voorbeeld : het comité van Luik », in J.-Ph. Schreiber - R. Van Doorslaer (ed.), *De curatoren...., op. cit.*, Tielt, 2004, p. 285.

³⁷ J. Déom, *op. cit.*, pp. 322-323.

³⁸ R. De Lathouwer, *op.cit.*, pp. 211-215 ; I. Gutfraynd, « Lettre ouverte à Madame Garfinkels Betty », in *Regards. Cahiers du Cercle Culturel et Sportif Juif*, n° 7, mei 1966, pp. 36-39 ; J.-Ph. Schreiber, « Gutfraynd, Jacob ou Gutfreund Icek dit Albin », in J.-Ph. Schreiber, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique. Figures du judaïsme belge, XIXe-XXe siècle*, Bruxelles, 2002, p. 150.

³⁹ J. Déom, *op. cit.*, p. 326.

met deze creatie van de vijand »⁴⁰. Het CNHEJ verdedigde zich en hield vast aan zijn keuze voor Garfinkels, waarbij de wetenschappelijke raad van het centrum – en dus ook Chaim Perelman die er lid van was – niet betrokken was geweest⁴¹.

Vanaf april 1966 viel het debat rond *Les Belges face à la persécution raciale* stil. Garfinkels' boek vormde dan wel het begin van de geschiedschrijving over de Jodenvervolging in België; tegelijk had het ook een mythe over de JVB en het JVC als twee zijden van dezelfde medaille de wereld in gestuurd. De contestatie rond het boek nam niet weg dat deze mythe nu een eigen leven ging leiden.

Terwijl enkele JVC-medewerkers, zoals Pierre Broder, hun eigen historisch onderzoek startten, ging de Amicale des Anciens du CDJ in de tweede helft van de jaren 1960 op zoek naar een nieuwe medewerker om hun geschiedenis op papier te zetten⁴². Via de Memorial Foundation for Jewish Culture koos de vereniging in 1967 voor de Franse journalist Lucien Steinberg⁴³. Steinberg was links georiënteerd en zou in 1970 als een van de eerste historici publiceren over het joods verzet in Europa in het algemeen en in Frankrijk in het bijzonder⁴⁴. In de loop van 1968-1969 verzamelde hij op vraag van de Amicale archiefstukken en documentatie over het JVC en interviewde hij tientallen voormalige medewerkers⁴⁵. Vooral Maurice Heiber, het eerste hoofd van de JVC-kinderafdeling, ondersteunde dit nieuwe project. Net als Perelman werkte Heiber immers tegelijk ook voor de Jodenvereniging en had hij er moeite mee zich van deze reputatie te ontdoen⁴⁶.

De leden van de Amicale hielden Steinberg met argusogen in de gaten, op hun hoede voor de tekortkomingen van de publicaties van

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*, voetnoot 22, p. 404.

⁴² KD, Fonds M. Pioro, Lettre de Maurice Heiber à L. Ghys, Directeur Général au Ministère de la Santé Publique et de la Famille concernant les recherches de Pierre Broder, 22.01.1968.

⁴³ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/14, Brief van Maurice Heiber en Chaim Perelman aan meneer Uveeler van de Memorial Foundation for Jewish Culture, 22.09.1967; KD, Fonds M. Pioro, A000375, Réunion extraordinaire d'une commission de l'Amicale CDJ, juli 1967.

⁴⁴ L. Steinberg, *La révolte des Justes. Les Juifs contre Hitler, 1933-1945*, Paris, 1970.

⁴⁵ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/8, Correspondance à propos de M. Steinberg, 1967-1980, 28 documents: dact., copies, erratum.

⁴⁶ KD, Fonds M. Pioro, A000380, Lettre de Maurice Heiber à Lucien Steinberg, 21.11.1968; J.-Ph. Schreiber, « Heiber, Mojzesz dit Maurice », in J.-Ph. Schreiber, *Dictionnaire biographique...*, op. cit., pp. 155-156.

Waysblatt-Liebmann en Garfinkels. De Fransman werd kort gehouden en moest op gezette tijdstippen verslag uitbrengen. Er was weinig mogelijkheid tot eigen initiatief. Toen Steinberg een opzet niet op tijd afleverde, werd hij op de vingers getikt : « *Ce n'est qu'à ces conditions que nous vous avons chargé de ce travail.* »⁴⁷ Desalniettemin kwam het ditmaal wel tot een publicatie. In 1973 verscheen, opnieuw onder auspiciën van het CNHEJ, *Le Comité de Défense des Juifs en Belgique* van de hand van Lucien Steinberg.

Le CDJ en Belgique verschildte hemelsbreed van de publicatie van Betty Garfinkels. Na een uitgebreide historische context, focuste Steinberg volledig op het Joods Verdedigingscomité als verzetsorganisatie. Hij verwetenschappelijkte het onderzoek naar de jodenvervolgving in België door zich niet alleen te baseren op getuigenissen en onuitgegeven memoires, maar ook op internationale publicaties en archiefonderzoek⁴⁸. Toch woog de discussie over *Les Belges face à la persécution raciale* door op het eindresultaat. Zo voegde het CNHEJ vooraan een disclaimer toe waarin het instituut zich distantieerde van een mogelijk waardeoordeel van Lucien Steinberg en de hypothesen van de auteur weerlegde noch onderschreef⁴⁹. Bovendien werd Steinberg door de hele discussie net té voorzichtig. Het JVC werd in zijn tekst overbelicht, mede doordat een bredere context over de weerstand in België ontbrak. Zo bracht Steinberg het onderduiknetwerk opeens in verband met elke mogelijke vorm van verzet. Bovendien benaderde ook hij de Jodenvereniging nog steeds gematigd positief. De JVB-medewerkers zouden respectabele mannen zijn geweest die vanuit de meest nobele motieven handelden. Hun inzet voor de JVB was volgens Lucien Steinberg slechts een inschattingsfout. De auteur ging zo ver te stellen dat de Jodenvereniging vanaf de herfst van 1942 geen nut meer had, maar toch bleef bestaan om het JVC te dienen⁵⁰.

Hoewel Steinberg de medewerking van de JVB aan de deportaties niet verhulde, borduurde hij wel verder op bestaande mythes : de Jodenvereniging bleef in zijn werk een officiële dekmantel van het Ver-

⁴⁷ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/8, brief van Pierre Broder aan Lucien Steinberg, 25.12.1967.

⁴⁸ L. Steinberg, *Le CDJ...*, op. cit., pp. 192-196.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 7.

⁵⁰ *Ibid.*, pp. 52-55 ; p. 64.

dedigingscomité. Daarnaast creëerde Lucien Steinberg ook nieuwe misvattingen. Zo schetste hij een zeer sereen beeld van het JVC, alsof binnen het onderduiknetwerk volkomen eendracht heerste. Alle medewerkers zouden aan één zeil hebben getrokken. Ook stelde hij dat de zionisten binnen het JVC de leiding hadden en de grote meerderheid van de joodse kinderen verstopten. Pas na 1945 zou er volgens Steinberg tweespalt binnen de organisatie zijn ontstaan, enerzijds door de Koude Oorlog, anderzijds door de oprichting van de staat Israël⁵¹.

Ondanks dit, mede ingegeven door de toonaangevende rol van de zionist Chaim Perelman bij het tot stand komen ervan, is Steinbergs werk geen onverdienstelijke weergave van de geschiedenis van het JVC. De auteur benutte de mogelijkheden tot onderzoek die eind jaren 1960 en begin jaren 1970 bestonden en schetste op anekdotische wijze een gedetailleerd beeld van de werking van het onderduiknetwerk. Daarbij besteedde hij niet enkel aandacht aan het redden van kinderen, maar ook aan het redden van volwassenen, het aanmaken van valse papieren en het verspreiden van illegale pers en propaganda.

Een aantal voormalige joodse verzetsstrijders en leden van de Amicale des Anciens du CDJ was echter niet tevreden met het werk van Steinberg⁵². De communisten waren het absoluut niet eens met de geschetste voortrekkersrol van de zionisten. De Union des Anciens Résistants juifs de Belgique (UARJB), een communistisch georiënteerde organisatie die in 1964 werd opgericht door JVC-initiatiefnemer Hertz Jospa en medewerker Jacob Gutfrjnd, besloot daarop een eigen project op te starten⁵³. De UARJB wierf in 1975 Maxime Steinberg aan: ondergedoken kind, zoon van weggevoerde ouders, van communistische strekking, en bovendien ook historicus⁵⁴. Steinberg werkte zich in de materie in, mede dankzij zijn contacten met het Comité d'Hommage des Juifs de Belgique à leurs Héros et Sauveurs (1940-1945), waartoe meerdere voormalige JVC-kopstukken behoorden⁵⁵.

⁵¹ *Ibid.*, p. 86 ; p. 144 ; p. 169.

⁵² M. Steinberg – L. Schram, « The Shoah Archives in Belgium ... », *op. cit.*, p. 437.

⁵³ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil. La Question Juive, 1940-1942*, I, Bruxelles, 1983, pp. 8-9 ; D. Dratwa, *op. cit.*, p. 538.

⁵⁴ A. Mihály, « Au cœur de l'Histoire », in *Points critiques*, n° 308, 2010, p. 8.

⁵⁵ M. Steinberg-L. Schram, « The Shoah Archives in Belgium... », *op. cit.*, p. 437 ; KD, Archief van het Comité d'Hommage des Juifs de Belgique à leurs Héros et Sauveurs (1940-1945), Map « Juifs » 1-380, stuk 221, s.d.

Met het oog op een heldenviering riep het comité de Belgische bevolking in 1978 op redders van Joden aan te melden en Steinberg als historicus van de UARJB de nodige informatie over joodse verzetsstrijders te leveren⁵⁶.

In 1979 publiceerde Maxime Steinberg onder auspiciën van het huldecomité *Extermination, sauvetage et résistance des Juifs de Belgique*⁵⁷. Deze educatieve brochure was de eerste wetenschappelijk-historische publicatie over de Jodenvervolging en het joods verzet in België, waaronder ook het JVC. Gebruik makend van nieuw bronnen-onderzoek combineerde Steinberg de aanpak van Betty Garfinkels (het huldigen van redders) en Lucien Steinberg (het verzet) om zo tot een goed gedocumenteerd relaas te komen. Hoewel de auteur nog vasthield aan de idee dat hun patriottisme de Belgen beschermd had tegen de verglijding naar het antisemitisme, liet hij de mythe los dat de Jodenvereniging een dekmantel was van het Verdedigingscomité. Steinberg vermeldde uiteraard wel dat sommige medewerkers lid waren van beide organisaties, waarbij ze hun legale activiteiten in dienst van hun clandestiene werk stelden⁵⁸.

Toch werd Maxime Steinbergs historische benadering niet algemeen toegejuicht. Sommige voormalige verzetsstrijders konden het niet appreciëren dat hij hun verhalen niet klakkeloos overnam en schreven na de huldeceremonie van het comité op 12 oktober 1980 protestbrieven over de toespraken waarin hij als historicus van de Holocaust in België was betiteld⁵⁹. De *Fédération nationale des Anciens Combattants et Résistants armés juifs de Belgique* (FNACRAJB) omschreef Steinberg onder andere als « een adder die zichzelf historicus noemt »⁶⁰. De clash tussen de “communist” Steinberg en de “zionist” David (Roger) Katz, voorzitter van de FNACRAJB, was mede een gevolg van hun discussie over de overval door drie jongemannen op deportatietransport XX. In

⁵⁶O.a. M. Bailly, « Les Juifs de Belgique vont honorer les Belges qui, durant la guerre, sauvèrent vingt mille des leurs », in [*Le Soir*], s.d. ; KD, Archief van het Comité d'Hommage des Juifs de Belgique à leurs Héros et Sauveurs (1940-1945), Map « Juifs » 1-380, stuk 221, s.d.

⁵⁷ M. Steinberg, *Uitroeiing, Redding en Verzet van de Joden van België*, Brussel, 1979.

⁵⁸*Ibid.*, p. 15 ; p. 28.

⁵⁹KD, Archief van het Comité d'Hommage des Juifs de Belgique à leurs Héros et Sauveurs (1940-1945), Map « Juifs » 1-380, stuk 221, s.d.

⁶⁰Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/12, brief van Roger David Katz aan Jozef Komkommer, ereconsul van Israël, 31.08.1979.

Steinbergs antwoord op Roger Katz' aanklacht over een vermeende verdraaiing van de feiten beriep hij zich op zijn wetenschappelijke integriteit als historicus⁶¹.

Terwijl Steinberg verder werkte aan zijn onderzoek over de Jodenvervolgving in België, verscheen nog in 1979 *Comme si c'était hier*, een documentaire van de Amerikaanse fotografe Myriam Abramowicz en de Franse ceramiste Esther Hoffenberg. Als dochter van in België ondergedoken joodse ouders interviewde Abramowicz tientallen redders⁶². De film werd goed onthaald in de pers, werd ingezonden voor het festival van Cannes en werd ook in het buitenland in bioscopen en op tv gedraaid⁶³. Tijdens de heldenhulde van het comité werden tevens stukjes vertoond⁶⁴.

Comme si c'était hier liet zowel joodse als niet-joodse redders aan het woord. Het JVC werd getoond in samenhang met officiële overheidsinstanties zoals het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn –Œuvre nationale de l'Enfance(NWK-ONE) en niet-joodse religieuze instellingen die hulp boden⁶⁵. De documentaire vormde echter ook nieuwe mythes die tot dan toe wel correct in de bestaande literatuur waren weergegeven. Zo lag de focus van *Comme si c'était hier* op de kinderafdeling. Deze enge interpretatie is tot op vandaag bij het grote publiek blijven hangen. De makers beperkten hiermee ook hun keuze van getuigen. De communisten bezaten in de kinderafdeling immers de overhand, zodat Abramowicz en Hoffenberg naast niet-joodse medewerkers voor het JVC enkel communistische kopstukken interviewden⁶⁶. Zo werd het bedrieglijk beeld van interne eenheid dat Lucien Steinberg eerder al had opgeroepen, versterkt.

⁶¹ KD, Fonds Fort Breendonk, A002309, brief van Maxime Steinberg aan Roger Katz met betrekking tot zijn manuscript over het verhaal van transport XX, 24.04.1976.

⁶² J. Aubenas, « Ces Belges qui ont sauvé mes parents ... "Comme si c'était hier". Myriam Abramowicz et Esther Hoffenberg », in *Voyelles*, n° 9, mei 1980, pp. 11-12.

⁶³ KD, Fonds Abramowicz-Hoffenberg (*Comme si c'était hier*), Krantenartikels, 1979-1981.

⁶⁴ « Une rose pour les sauveurs de 20.000 Juifs durant la guerre », *Le Soir*, 8.10.1980.

⁶⁵ M. Abramowicz – E. Hoffenberg, *Comme si c'était hier*, s.l., 1979, Y. Nevejan (ONE) o.a. [49.09 : 49.46] ; père P. Capart (Institut de Schaltin) o.a. [5.34 : 6.38] en [15.41 : 17.11].

⁶⁶ *Ibid.*, A. Geulen o.a. [29.09 : 31.44], [34.25 : 34.52] en [57.54 : 1.00.23] ; J. Van Monfort [33.48 : 34.24] en [1.18.10 : 1.19.24] ; Y. Jospa o.a. [46.30 : 48.19], [50.17 : 51.19] en [52.46 : 53.32] ; M. Heiber o.a. [5.10 : 5.33], [23.08 : 25.01] en [31.45 : 32.21]. Zie ook : KD, Fonds Abramowicz-Hoffenberg (*Comme si c'était hier*), rushes.

Reacties bleven bijgevolg niet uit. De zionisten waren niet te spreken over de overbelichting van de communisten in het JVC. Fela Liwer-Perelman schreef in *La Tribune sioniste* van april 1980 het artikel « *Le scandale a assez duré ! (à propos d'un film tronqué)* » waarin ze fulmineerde tegen de communisten die – in haar ogen – tijdens de oorlog het Stalin-Hitler-pact nog verdedigden toen de zionisten al lang een reddingsactie op touw hadden gezet. Haar eindconclusie over de documentaire was vernietigend : « *[Le film] déforme la réalité. [...] Cette tendance à déformer la réalité est née dès les premiers jours d'après-guerre et dure jusqu'aujourd'hui.* »⁶⁷ Deze reactie toont de spanning binnen de herinneringscultuur van het JVC, de strijd tussen communisten en zionisten om de erfenis van het onderduiknetwerk. Uiteindelijk vond de kritiek op *Comme si c'était hier* weinig weerklank en bloedde het debat dood.

Tussen 1983 en 1986 verscheen *L'Étoile et le fusil*, het vierdelige *magnum opus* van Maxime Steinberg, waarvoor hij in 1987 een doctorstitel aan de ULB kreeg⁶⁸. *L'Étoile et le fusil* was het eerste wetenschappelijke werk dat de Jodenvervolging in België in detail onderzocht op basis van diepgaand bronnenonderzoek⁶⁹. Steinberg introduceerde een aantal tot dan toe moeilijk bespreekbare vragen over de Holocaust in België. Zo ging hij bijvoorbeeld in op de rol van de Jodenvereniging tijdens de bezetting. Daarnaast corrigeerde Steinberg het beeld van de leden van de joodse gemeenschap die zich als lammeren naar de slachtbank hadden laten leiden. Hij benadrukte in dat verband onder meer het grote belang van het JVC in het joodse verzet⁷⁰. Steinberg bracht zo nuances aan in de visie op de Jodenvervolging in België en opende nieuwe perspectieven voor verder onderzoek.

L'Étoile et le fusil werd aanvankelijk vrij terughoudend onthaald⁷¹. Een aantal partizanen kon zich helemaal niet vinden in Steinbergs beschrijving van het gewapende joodse verzet en publiceerde daarom

⁶⁷ F. Perelman, « Le scandale a assez duré (à propos d'un film tronqué) », in *La Tribune sioniste*, n° 506, april 1980, p. 1.

⁶⁸ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, 4 delen, Brussel, 1983-1986 ; L. Schram, « Hommage à Maxime Steinberg (1936-2011) », in *Points critiques*, n° hors-série, 2012, p. 36.

⁶⁹ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil. La traque des Juifs, 1942-1944*, III, Bruxelles, 1986, p. 10.

⁷⁰ *Ibid.*, pp. 65-199.

⁷¹ J. Maeck, « Le paradoxe du devoir d'histoire », in *Points critiques*, n° hors-série, 2012, p. 28.

een eigen kroniek met getuigenissen⁷². Gezien zijn gedetailleerde analyse van het JVC ontstond er hierover echter geen nieuwe discussie. Bovendien was een groot aantal bij het eerdere, verhitte debat betrokken personen ondertussen overleden : Hertz Jospa in 1966, Pierre Broder in 1969, Abusz Werber in 1975, Maurice Heiber in 1981, Chaim Perelman in 1984 en David Roger Katz in 1985⁷³.

In de jaren 1990 diversifieerde de historiografie over de onderduik in België. Zo kwam het tot een aantal detailstudies over het JVC en zijn grondleggers. Jean-Philippe Schreiber redigeerde onder andere een bijdragenbundel over Hertz Jospa waarin diens communistisch engagement werd ontleed⁷⁴. Daarnaast werden de memoires van voormalige JVC-medewerkers, zoals Pierre Broder, uitgegeven⁷⁵. Ook specifieke deelaspecten van de onderduik, zoals de psychologie van het ondergedoken kind en de inzet van (katholieke) instellingen kwamen veelvuldig in publicaties en eindwerken aan bod⁷⁶. Tenslotte, verschenen ook gebundelde herinneringen van ondergedoken kinderen, vaak de laatste getuigen van de inzet van het JVC⁷⁷.

Tot een algemene studie over het Joods Verdedigingscomité kwam het echter niet meer. *L'Étoile et le fusil* blijft daardoor tot op vandaag hét basiswerk over het JVC. Maxime Steinberg ontkrachtte een aantal mythes die tot de publicatie van zijn vier boekdelen de ronde deden. Desondanks vond zijn werk echter vooral weerklank bij academici. Hoewel *L'Étoile et le fusil* ook vrij toegankelijk is voor het grote publiek, werd de Franse tekst nooit in het Nederlands of Engels vertaald. Nochtans brengt Steinberg informatie aan waarmee de drie grootste mythes rond het JVC – de verhouding tot de Jodenvereniging, de ver-

⁷² A. Mihály, *op. cit.*, p. 8 ; *Partisans armés Juifs. 38 témoignages*, Bruxelles, 1991, p. 11.

⁷³ J.-Ph. Schreiber, « Jospa, Hertz ou Gherdit Joseph Jaspar », in J.-Ph. Schreiber, *Dictionnaire biographique...*, *op. cit.*, p. 181 ; J.-Ph. Schreiber, « Broder, Pinkus dit Pierre », *ibid.*, p. 68 ; J.-Ph. Schreiber, « Werber, Abusz dit Henri », *ibid.*, p. 357 ; J.-Ph. Schreiber, « Heiber, Mojzesz dit Maurice », *ibid.*, p. 155 ; J.-Ph. Schreiber, « Perelman, Chaim (baron) », *ibid.*, p. 271.

⁷⁴ J.-Ph. Schreiber (red.), *Hertz Jospa. Juif, résistant, communiste*, Bruxelles, 1997.

⁷⁵ P. Broder, *Des Juifs debout contre le nazisme*, Bruxelles, 1994.

⁷⁶ O.a. S. Brachfeld, *Merci de nous avoir sauvés*, Herzlia – Brussel, 2007 ; H. Hellemans, *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Antwerpen, 2007 ; S. Vromen, *Hidden children of the Holocaust. Belgian Nuns and Their daring Rescue of Young Jews from the Nazis*, New York, 2008 ; etc.

⁷⁷ V. Teitelbaum-Hirsch, *Enfants cachés. Les larmes sous le masque*, Bruxelles, 1994 ; H. Vandormael, *Verborgen oorlogsjaren. Ondergedoken Joodse kinderen getuigen*, Tielt, 2009.

houdingen binnen het JVC en de verzetsactiviteiten – fundamenteel worden bijgesteld. Daarmee is zijn werk de belangrijkste inspiratiebron voor dit artikel.

Drie misvattingen over het Joods Verdedigingscomité

De historiografie over het JVC was, zoals in het eerste deel aange-toond, onderwerp van heftige discussie. Een aantal publicaties over de clandestiene organisatie deed veel stof opwaaien en creëerde misvattingen die in sommige gevallen tot op vandaag bestaan. Het JVC wordt zo door een breder publiek nog steeds gepercipieerd als een goed geolied onderduiknetwerk dat joodse kinderen verstopte, al dan niet in samenwerking met de Jodenvereniging. In dit tweede deel worden deze drie misvattingen in meer detail bekeken en gnuanceerd.

Het Verdedigingscomité en de Jodenvereniging

De oprichting van het Joods Verdedigingscomité in september 1942 binnen de gelederen van het Onafhankelijkheidsfront (OF) was het joodse antwoord op twee problemen. In de eerste plaats drong de clandestiniteit zich vanaf augustus 1942 in alle scherppte op. De joodse gemeenschap in België werd nu immers rechtstreeks bedreigd door de razzia's die de nazi's die zomer organiseerden en waarbij telkens vele mannen, vrouwen en kinderen werden opgepakt⁷⁸. Veel Joden in België waren echter recente immigranten – ze spraken de taal niet en hadden nog geen sociaal weefsel – of waren onbemiddeld. Hun mogelijkheden om onder te duiken waren dus beperkt⁷⁹. Ten tweede groeide het gewapende joods verzet in diezelfde periode erg snel. Deze strijders be-

⁷⁸ DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 1 ; KD, Fonds M. Steinberg, A000896, Rapport sur la population juive en Belgique du mois de septembre 1942 jusqu'à fin décembre 1943, januari 1944, p. 1 ; W. Adriaens (red.), *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944. De vernietiging van de Joden en zigeuners van België*, I, Brussel, 2009, p. 101 ; M. Steinberg, « Les résistances juives en Belgique occupée », in *Points critiques*, n° 58, december 1995-januari 1996, p. 57.

⁷⁹ KD, Fonds M. Pioro, niet gearhiveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], p. 86.

vochten de vijand, maar konden vaak niets doen voor hun eigen familie⁸⁰. Het JVC zou de nodige hulp bieden.

In september 1942 bekrachtigden acht grondleggers, waaronder initiatiefnemer Hertz Jospa, de oprichting van het JVC. Zeven van hen hadden een joodse achtergrond en vonden elkaar ten dele ook in hun afkeer van de officiële Jodenvereniging. Deze was eind 1941 door de nazi's opgericht, officieel om joodse emigratie te bevorderen maar in praktijk als orgaan om in samenwerking met de bezetter het joodse sociaal leven te organiseren en vanaf 1942 de deportatie te vergemakkelijken⁸¹. Vooral de Linke Poale Tsion, een zionistische vereniging die tot het JVC toetrad, was heftig gekant tegen de JVB. In 1942, leider en JVC-medeoprichter Abusz Werber omschreef de vereniging als « *l'exécuteur direct de la Gestapo dans la communauté juive* »⁸².

In een rapport uit 1945 liet ook Jospa zich onder het kopje *Traîtres du peuple juif* scherp uit over de JVB: « *Enfin la troisième catégorie [de traîtres juifs] aussi peu nombreuse collaborait avec l'ennemi dans l'administration [... l'] Association des Juifs en Belgique [...]. Certains parmi eux étaient des traîtres conscients de leur peuple et criminels [...], mais la majorité a choisi le chemin de la trahison inconsciente à cause de leur lâcheté et de leur bassesse [...]*. »⁸³

Hierna somde Jospa een lijst op van feiten die op het actief stonden van de JVB. Nadien verwatert zijn analyse, omdat de rest van deze pagina uit het rapport werd gescheurd en is verdwenen. De auteur benadrukt in de laatste halve regels wel dat sommige JVB-medewerkers bijstand aan ondergedoken geloofsgenoten verleenden. Ook in een tweede exemplaar van dit rapport werd dit deel van de tekst eruit gescheurd⁸⁴.

Ondanks de negatieve opvattingen van sommige JVC-oprichters, bestond er wel degelijk een link tussen het JVC en de JVB. Het Verdedigingscomité plantte bewust medewerkers in de Jodenvereniging of

⁸⁰KD, Fonds M. Steinberg, A000896, Rapport sur la population juive en Belgique, januari 1944, p. 2 ; M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 40.

⁸¹I. Meinen, *Die Shoah in Belgien*, Darmstadt, 2009, p. 69.

⁸²M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil. Les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique*, II, Brussel, 1984, p. 124.

⁸³KD, Fonds N. Ramet, A000056, La question juive en Belgique – rapport door Ghert Jospa, eind 1945, pp. 6-7.

⁸⁴*Ibid.*, p. 7.

nam JVB-medewerkers in de onderduikorganisatie op⁸⁵. Zo behoorden drie van de acht JVC-oprichters tegelijk ook tot de hoogste rangen van de Jodenvereniging. Vooral Chaim Perelman – Édouard Rotkel en Eugène Hellendaël werden reeds na enkele weken van illegale activiteit opgepakt en gedeporteerd⁸⁶ – gebruikte zijn positie in de JVB ten voordele van het JVC. Toen de Belgische bank Société généralebijvoorbeeld geld weigerde te doneren aan het communistische OF, sluisde Perelman de fondsen via de JVB door naar het JVC⁸⁷. Maar ook in de lagere rangen vond kruisbestuiving plaats. In Charleroi accepteerde Max Katz met toestemming van het OF de positie van secretaris in de lokale JVB-afdeling om zo informatie aan het OF en het JVC door te geven⁸⁸.

Het combineren van functies in het JVC en de JVB was echter geen algemeen verschijnsel, zo blijkt uit het dagboek van Salomon Van den Berg, voorzitter van de Jodenvereniging in Brussel. Op 20 mei 1943 werd Maurice Heiber, tegelijk hoofd van de sociale dienst van de JVB en de JVC-kinderafdeling, opgepakt. Zijn opvolger in de JVB zou nooit tot het JVC toetreden⁸⁹. Van den Berg noteerde : « [Chef van de joodse sectie der Sipo-SD Fritz Erdmann] *nous a demandé si nous étions au courant du travail d'Heiber en dehors de l'association [...]. On lui fit observer que nous ignorions tout de cette histoire et que le fait [...] était contre notre intérêt.* »⁹⁰

Bovendien bleef de kruisbestuiving tussen het JVC en de JVB de hele oorlog lang ook intern omstreden. Zo schreef Yvonne Groisman-Jospa in juli 1944 in een rapport :« [Les communistes] *au sein du CDJ, ont lutté contre le fait que le CDJ a des membres (notamment [Perelman]) faisant partie de l'AJB. Nous avons eu beau lutter contre ce fait ; malgré tout, un contact étroit a été fait par [Perelman] et une grande partie du travail des adultes se fait par les organisations officielles juives.* »⁹¹

⁸⁵ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/13, « Analyse du travail de Mme Liebmann » door Pierre Broder, 22.06.1966, p. 2.

⁸⁶ I. Meinen, *op. cit.*, pp. 62-69.

⁸⁷ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 188.

⁸⁸ R. De Lathouwer, *op. cit.*, p. 216.

⁸⁹ M. Steinberg, « Le ghetto et ses enfants ... », *op. cit.*, p. 68.

⁹⁰ KD, Fonds CNHEJ, Dossier Van den Berg, A006685, Oorlogsdagboek van Salomon Van den Berg, Brussel, 1940-1945, pp. 98-99.

⁹¹ Cegesoma, AA762/22, Rapport spécial du Comité de Défense des Juifs (CDJ), 7.07.1944, p. 3.r.

Het interne verzet tegen de inzet van JVC-medewerkers in de JVB was niet ongegrond. JVB-medewerkers leefden immers in de legaliteit. Zij droegen de gele ster en woonden op hun officiële adres. Door hun statuut als JVB-medewerker werden zij met rust gelaten, maar de nazi's hielden hen mogelijk wel in het oog. Sommige JVC-medewerkers meenden dat dit een gevaar betekende voor degenen die wel in de illegaliteit leefden en zo hun verzetsactiviteiten voortzetten⁹². Die vrees werd bewaarheid met de arrestatie van een van de kopstukken van de JVC-kinderafdeling. Ida Sterno, hoofd van de plaatsingsdienst, werd op 31 mei 1944 opgepakt terwijl ze met Fela Liwer-Perelman op een terras informatie uitwisselde. Beide vrouwen waren joods, maar Fela werd als echtgenote van JVB-kopstuk Chaim Perelman met rust gelaten, terwijl Ida na ondervraging naar de Dossinkazerne werd overgebracht. Enkel de bevrijding in september 1944 kon haar voor deportatie behoeden⁹³.

Zoals eerder aangegeven, barstte met de publicatie van *Les Belges face à la persécution raciale* in 1967 de discussie over de rol van de Jodenvereniging los. Ook de “dubbelspionnen” werden daarbij onder vuur genomen. Aanklager David Roger Katz viseerde vooral Maurice Heiber, en trok daarnaast het karakter en zelfs het bestaan van het JVC in twijfel⁹⁴. Katz kreeg hierbij steun van enkele OF-kopstukken⁹⁵. Heiber verweerde zichzelf in een open brief en kreeg publiekelijk steun van Yvonne Groisman-Jospa⁹⁶. Een officieel attest op zijn naam toonde aan dat het OF wel degelijk op de hoogte was van zijn dubbelrol en Heiber met klem verboden had zich uit de JVB terug te trekken⁹⁷.

⁹² *Ibid.*, pp. 2-3.

⁹³ DGOS, Dossiers Statut des Prisonniers Politiques et de leurs Ayants-droit, 123.970/279/266, dossier Ida Sterno, Verklaring van Ida Sterno aan het Ministère de la Reconstruction, 23.12.1948.

⁹⁴ KD, Fonds M. Pioro, A000379, Lettre de Maurice Heiber à Chaim Perelman concernant l'attaque de Roger David Katz, 17.11.1968.

⁹⁵ KD, Fonds Fort Breendonk, A002323, Lettre de Rudolf Roels, liquidateur des Milices Patriotiques du Front de l'Indépendance à Roger Katz, 18.05.1966 ; KD, Fonds Fort Breendonk, A002324, Lettre de Fernand Demany, Président Fondateur du Front de l'Indépendance à Roger Katz, 16.12.1965.

⁹⁶ KD, Fonds M. Pioro, A000382, Lettre ouverte à Monsieur Roger Katz, 9.06.1969 ; Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/12, Brief van Yvonne Jospa in naam van de Union des Anciens Résistants Juifs de Belgique aan Maurice Heiber, 18.07.1969.

⁹⁷ KD, Fonds M. Pioro, A000358, Attestation de résistance de Maurice Heiber, 27.03.1945 ; KD, Fonds M. Pioro, A000366, Attestation de résistance de Maurice Heiber, 27.12.1945 ; KD, Fonds

Katz hield echter vol dat het OF Heibers werk in de Jodenvereniging niet steunde en zelfs veroordeelde⁹⁸. Dat zowel Katz als Heiber gelijk kregen van bepaalde kopstukken binnen het OF toont de onduidelijkheid die zelfs binnen de eigen organisatie bestond over de verhouding tussen het JVC en de JVB.

Voormalige JVB-kopstukken die zich niet voor het JVC hadden ingezet, gebruikten deze verwarring om zichzelf te rehabiliteren. Zo schreef Alfred Blum, voormalig JVB-secretaris, in mei 1964 : « ... aussi bien la section enfance de l'AJB que le service social de l'AJB ont travaillé pendant toute leur existence en étroite collaboration avec les services clandestins correspondants [du CDJ]. Des membres de ces services de l'AJB faisaient aussi partie des services clandestins. Un très grand pourcentage des ressources de la clandestinité provenait de la trésorerie de l'AJB. La plus grande partie des colis distribués dans la clandestinité émanait des stocks de vivres de l'AJB. Pourquoi alors cette lutte contre les activités de l'AJB ? »⁹⁹

De verhouding tussen JVB en JVC was dus zowel tijdens als na de oorlog allerm minst eenduidig, een situatie die per definitie samenhangt met het statuut van “dubbelagenten”. Hierdoor kon deze erfenis echter ook door derden misbruikt worden om de eigen rol en de rol van de JVB te verbloemen. Zo ontstond grote verwarring over de werkelijke waarde van de inzet van JVC-medewerkers in de Jodenvereniging.

De interne keuken

Geconfronteerd met het gevaar van deportatie zetten de medewerkers van het Joods Verdedigingscomité zich in voor de joodse gemeenschap. Naar buiten toe vormden zij een goed geolied team dat de problemen van de onderduik het hoofd bood. Intern heerste er echter veel minder eensgezindheid, mede door verschillende opvattingen over de linkse erfenis. De communistische factie ging uit van een door het pro-

M. Pioro, A000378, Lettre de Jean Terfve à Maurice Heiber entrant dans la polémique CDJ-AJB, 7.11.1968.

⁹⁸ Cegesoma, AB 78, Polémique relative à la résistance juive : Maurice Heiber & Roger Katz, Réponse de M. Roger D. Katz à la lettre ouverte de M. Heiber, pp. 3-4.

⁹⁹KD, Fonds Fort Breendonk, A002302, Brief van Alfred Blum aan de voorzitter van de Centrale des Œuvres sociales juives, 18.05.1964, pp. 2-3.

letariaat geleide klassenstrijd over alle landsgrenzen heen, om via het streven naar gelijkheid de “joodse kwestie” te doen verdwijnen¹⁰⁰. Hoewel ook de linkse zionisten deze klassenstrijd onderschreven, zagen zij die in een nationalistisch kader : de “joodse kwestie” zou opgelost worden door een combinatie van marxisme en nationalisme, een concentratie van joodse arbeiders in een eigen staat in het mandaatgebied Palestina¹⁰¹. Communisten en linkse zionisten waren het eens over de noodzaak van de strijd tegen het fascisme, maar oneens over de implicaties hiervan voor het eigen volk. De strubbelingen die uit deze verschillende visies voortkwamen, blijken zowel tijdens als na de oorlog problematisch.

Het JVC was in feite een netwerk dat zich constant aanpaste, heroriënteerde en heruitvond afhankelijk van de noden van het moment. Elk van de partners die hun medewerking toezegden, behield daarbij zijn eigen karakter¹⁰². Vanaf het begin leverden joodse organisaties zoals Solidarité juive, een communistisch hulpcomité dat eind 1939 werd opgericht ter ondersteuning van militanten en sympathisanten, een belangrijke bijdrage¹⁰³. Ook Linke Poale Tsion, een links-zionistische arbeidersbeweging, integreerde¹⁰⁴. Op plaatsen waar reeds andere onderduiknetwerken opereerden – zoals dat van abbé André in Namen – koos het JVC voor samenwerking. Tenslotte leverden ook bestaande officiële instanties, met in de eerste plaats het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn –Euvre nationale de l’Enfance (ONE), een belangrijke bijdrage aan het JVC-werk¹⁰⁵.

Een naoorlogs rapport van Hertz Jospa, zelf communist, toont echter hoe sterk de JVC-initiatiefnemer de communistische factie als dragende kracht achter het Verdedigingscomité beschouwde. In de tekst

¹⁰⁰ R. Van Doorslaer, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België (1925-1940)*, Antwerpen, 1995, p. 16.

¹⁰¹ W. Laqueur, *A History of Zionism*, New York, 1972, p. 302 ; V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen. De heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960)*, Amsterdam, 2008, p. 226.

¹⁰² DGOS, Rap. 497 Tr. 238825, Notes sur la situation légale des enfants israélites par Dom Bruno Reynders, 9.01.[1945], p. 3.

¹⁰³ R. Van Doorslaer, *op. cit.*, pp. 226-227.

¹⁰⁴ M. Steinberg, *L’Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, pp. 46-50 ; KD, Fonds N. Ramet, A000056, *La question juive en Belgique* – rapport door Ghert Jospa, eind 1945, p. 3 ; R. Van Doorslaer, *op. cit.*, p. 31.

¹⁰⁵ M. Steinberg, *L’Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 40.

hekelt hij de vooroorlogse macht van de zionisten en de vlucht van zionistische kopstukken naar het buitenland in mei 1940. In Jospa's interpretatie schoten de zionisten aan het begin van de bezetting dus te kort en dat terwijl de communisten zijns inziens pionierswerk in het verzet verrichtten. Volgens de auteur wees hij de communistische partij in 1941 zelf al op de nood aan een antifascistisch, joods front onder leiding van de communisten. Dit zou het JVC worden. Slechts de overblijfselen van de zionistische organisaties – met name de Linke Poale Tsion van Abusz Werber – sloten zich volgens Jospa vervolgens bij de reeds zeer actieve communisten aan om zich zo toe te leggen op joods sociaal werk¹⁰⁶.

Nochtans moesten de acht mannen die in de zomer van 1942 het JVC oprichtten precies de diversiteit van het onderduiknetwerk benadrukken. Zeven van hen vertegenwoordigden deze diversiteit binnen de joodse gemeenschap: Hertz Jospa en Israel Mandelbaum waren communisten, Chaim Perelman, Édouard Rotkel, Abusz Werber en Benjamin Nykerk zionisten van diverse strekking, en Eugène Hellen-daeleen niet geëngageerde “bourgeois”. Het enige niet-joodse lid van de vergadering, Émile Hambresin, vertegenwoordigde het Onafhanke-lijkheidsfront. Sommigen leden van het comité kenden elkaar van voor de oorlog. Zo werkten Jospa en Hambresin al eerder samen in de Ligue belge pour la Lutte contre le Racisme¹⁰⁷. De diverse politieke en sociale strekkingen onder de oprichters waren ook vertegenwoordigd onder de joodse en niet-joodse JVC-medewerkers op het terrein.

Deze diversiteit die bedoeld was als een aantrekkingspool voor de gehele gemeenschap, leidde echter al snel na de oprichting tot intern wantrouwen. Yvonne Groisman-Jospa beschrijft de strijd: « *Dès le début, une lutte acharnée se dessina, entre les sionistes de gauche et [les communistes], les premiers essayant de s'infiltrer et de prendre tout en main, les seconds, s'y opposant. Aussi longtemps que [Hertz Jospa] fut à la tête, les sionistes de gauche n'osèrent pas manifester ouvertement leurs désirs mais, dès son arrestation en juin 1943, une lutte ouverte éclata.* »¹⁰⁸

¹⁰⁶ KD, Fonds N. Ramet, A000056, La question juive en Belgique – rapport door Ghert Jospa, eind 1945, pp. 3-5.

¹⁰⁷ L. Saerens, *Vreemdelingen...*, op. cit., p. 695.

¹⁰⁸ Cegesoma, AA762/22, Rapport spécial du Comité de Défense des Juifs (CDJ), 7.07.1944, p. 1.v.

Hertz Jospa zetelde in elke JVC-afdeling en was de matigende, bindende factor binnen de organisatie, de onbesproken autoriteit die door alle medewerkers los van hun eigen overtuiging erkend en gerespecteerd werd. Zijn arrestatie vormde dan ook een keerpunt in de werking van het JVC. Tijdens een ontmoeting met een koerierster op 21 juni 1943 werd Jospa in Brussel door de Sipo-SD aangehouden. Hij had valse identiteitskaarten en illegale pamfletten op zak. Na een week van mishandeling en foltering werd hij naar Breendonk overgebracht. Uit veiligheidsoverwegingen schortte het JVC korte tijd zijn hele werking op, maar Jospa gaf niets prijs. Hij overleefde de deportatie naar Buchenwald en werd in mei 1945 gerepatriëerd¹⁰⁹.

Na de arrestatie van Jospa barstte het geruzie tussen communisten en linkse zionisten binnen het JVC op volle sterkte los. De kinderafdeling groeide uit tot de belangrijkste arena voor dit gevecht. Kort voordien, op 21 mei 1943, werd afdelingshoofd Maurice Heiber samen met zijn echtgenote opgepakt. Het paar werd in de Dossinkazerne geïnterneerd en kwam na tussenkomst van hooggeplaatste vrienden op 11 januari 1944 vrij¹¹⁰. Hierna keerde Heiber uit veiligheidsoverwegingen en door de tuberculose die hij in het verzamelkamp opliep niet meer naar het JVC terug¹¹¹. De functie van afdelingshoofd der kinderafdeling was dus vacant.

De JVC-kinderafdeling was met Heiber en Yvonne Groisman-Jospa aan het roer van begin af aan een communistisch bolwerk geweest. In links-zionistische ogen bracht dit echter de toekomst van de joodse kinderen in gevaar. Na het verdwijnen van Heiber probeerde de zionistische factie daarom een eigen kandidaat op de vrije stoel te schuiven. Onder andere de bekeringen die onder “communistisch bewind” onder ondergedoken joodse kinderen hadden plaatsgevonden, werden als

¹⁰⁹ DGOS, Dossiers Statut des Prisonniers Politiques et de leurs Ayants-droit, 519244, dossier Ghert Jospa, Attestation de Sara Felzenstejn, 5.05.1949 ; DGOS, Dossiers SDR, 16416, dossier Ghert Jospa, *Bulletin Amicale de Buchenwald*.

¹¹⁰ DGOS, Dossiers Statut des Prisonniers Politiques et de leurs Ayants-droit, 121.247/1513/1453, dossier Estera Fajersztejn, formulier statuut ; DGOS, Dossiers Statut des Prisonniers Politiques et de leurs Ayants-droit, 120624, dossier Mozes (Maurice) Heiber, Attestation de sœur Claire d'Assise, 10.01.1949.

¹¹¹ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/9, brief van Estera Heiber-Fajersztejn aan René Dillen, 10.03.1946.

argument aangevoerd¹¹². Bekingingen vonden inderdaad sporadisch plaats, vanuit tactische en vaker nog religieuze bekommernis van de redders om het kind in kwestie, maar vormden geen algemeen patroon¹¹³. De kandidaat van de linkse zionisten was Fela Liwer-Perelman. De communisten hielden de boot echter af uit wantrouwen over de beweegredenen van de zionisten en uit vrees voor moeilijkheden die door Fela Liwer-Perelmans leven in de legaliteit konden ontstaan¹¹⁴. Uiteindelijk ging Heibers functie naar Roger Van Praag, een joodse socialist van Nederlandse origine die zich nog tijdens de oorlog bij de communistische factie aansloot¹¹⁵.

Desalniettemin bleven de linkse zionisten aandringen op meer aandacht voor hun oriëntering binnen het JVC. Tijdens een vergadering in december 1943 drong de zionistisch georiënteerde JVC-fondsenwerver David Ferdman bij Yvonne Nevejan, de directrice van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn – Œuvre nationale de l'Enfance en lid van de nationale JVC-raad, aan op een uitbreiding van de kinderafdeling. Nevejan was door de zionisten reeds benaderd om hen in de kinderafdeling te steunen, maar zij weigerde omdat sociale hulp volgens haar geen politiek debat mocht worden¹¹⁶. Hoe dan ook profileerde Ferdman zichzelf steeds sterker als zionistische kracht binnen de kinderafdeling¹¹⁷.

Toen Roger Van Praag in april 1944 opgepakt werd, verloor de kinderafdeling opnieuw zijn afdelingshoofd. De linkse zionisten schoven wederom Fela Liwer-Perelman als opvolger naar voor. Zij stond al in contact met de afdeling – ze bracht kinderen en schuiladressen aan – maar onder andere Ida Sterno, hoofd van de plaatsingsdienst, was geen voorstander van haar toetreding, laat staan van een mogelijke direc-

¹¹² M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 172.

¹¹³ DGOS, Rap. 497 Tr. 238825, Notes sur la situation légale des enfants israélites par Dom Bruno Reynders, 9.01.[1945], pp. 5-6.

¹¹⁴ Cegesoma, AA762/22, Rapport spécial du Comité de Défense des Juifs (CDJ), 7.07.1944, p. 1.v-2.r.

¹¹⁵ J. Gotovitch - J.-Ph. Schreiber, « Van Praag, Roger », in J.-Ph. Schreiber, *Dictionnaire biographique...*, *op. cit.*, p. 349.

¹¹⁶ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 104.

¹¹⁷ R. De Lathouwer, *op. cit.*, pp. 147-148.

tiepost¹¹⁸. Volgens Sterno werkte Liwer-Perelman te zeer op eigen initiatief en moest haar rol zelfs strikt beperkt worden tot wat haar opgedragen werd¹¹⁹.

Ditmaal liet de links-zionistische factie zich echter niet zomaar passeren. De Union sioniste, de Sionistes socialistes en Linke Poale Tsion eisten eind april 1944 gezamenlijk meer inbreng in de kinderafdeling op. Hun brief drukt een visie uit die compleet het tegenovergestelde is van de communistische interpretatie van het JVC :« *La grande majorité d'enfants placés l'a été sous notre garantie morale et avec notre collaboration directe et pourtant, il se fait que nous sommes entièrement évincés de ce travail au point de vue direction. Or, non seulement nous représentons 80% des Juifs de Belgique, mais encore nous constituons la grande majorité de ceux qui [...] ont créé et développé l'activité du CDJ. Il nous semble que nous avons non seulement le droit mais aussi le devoir de participer à la direction de ce domaine de l'activité du Comité. Le contraire est anormal et antisocial. [...] Nous tenons trop à nos enfants et à l'avenir de notre peuple pour nous contenter du rôle de simple spectateur sans que nous ayons voix au chapitre dans un travail dont dépend le sort de notre nouvelle génération.* »¹²⁰

Aangezien de links-zionistische partners ook na deze officiële aanspraak geen verbetering opmerkten, ontwikkelden zij een nieuw plan om joodse kinderen voor een toekomst in de gemeenschap en het verhoopte vaderland te verzekeren. De factie wilde de ondergedoken kinderen in legale zionistische instellingen plaatsen met hulp van het Palestijns bureau dat de zionistische factie eerder zelf had opgezet. De nazi's voorzagen diplomatieke onschendbaarheid voor joodse personen die nuttig konden zijn bij een Duits-Palestijnse uitwisseling. De zionisten zetten hiervoor in 1944 een Palestijns bureau op dat nagemaakte lijsten met namen van zogenaamde zionistische veteranen bezorgde aan het bureau in Zwitserland, waarop de Zwitserse zionisten deze

¹¹⁸KD, Fonds A. Geulen, A009697, Notes biographiques sur Ida Sterno alias “Jeanne”, 1946, p. 20.

¹¹⁹ DGOS, Fonds service de liquidation du CDJ, Rap. 497 Tr. 229398, rapport “groupe placement” [door Ida Sterno], p. 6.

¹²⁰ DGOS, Fonds service de liquidation du CDJ, Rap. 497 Tr. 229398, map 3, doc. 50-51, Brief van Union sioniste, Poale Sion en Sionistes socialistes aan het afdelingshoofd van het departement Kinderen, 28.04.1944, p. 1.

lijsten met uitwisselingskandidaten aan de officiële instanties in België bezorgden en legale papieren op hun naam aanmaakte. Uiteindelijk bleek dit plan van de zionistische factie om ondergedoken joodse kinderen opnieuw in de legaliteit te brengen en in zionistische instellingen te plaatsten niet werkbaar. Hoe meer personen een vrijgeleide ontvingen, hoe minder bescherming deze documenten boden tegen arrestatie en deportatie¹²¹. Het Palestijns bureau vormde bij nader inzien dus geen oplossing voor de communistisch-zionistische fricties in het JVC.

Het conflict tussen communisten en linkse zionisten sleepte zich tot de bevrijding aan. Daarna bleek de tweespalt zelfs nog groter dan gedacht. In haar ontslagbrief aan Yvonne Nevejan wees Yvonne Groisman-Jospa drie maanden na de bevrijding op de voortslepende interne strubbelingen :

« *Quoique le travail présente encore une grande nécessité en cette période, il ne me serait plus possible [...] de continuer à m'en occuper, dans cette atmosphère d'intrigues politiques et personnelles.* »¹²²

Met het ontslag van Yvonne Groisman-Jospa kreeg het Verdedigingscomité steeds meer een links-zionistisch karakter. Eind 1944 werd het JVC omgevormd tot de *Aide aux Israélites Victimes de la Guerre* (AIVG)¹²³. Honderden joodse kinderen die beide ouders verloren, kwamen in AIVG-tehuizen of in instellingen van andere organisaties of sociale groepen terecht. Volgens Ida Sterno wilde elk van deze instellingen de jongens en meisjes voor de eigen zaak inschrijven : « *D'autres enfants sont hébergés par des groupes à tendance religieuse ou sioniste. Ces deux tendances s'efforçaient par tous les moyens, de reconquérir ou de conquérir les enfants à leurs idéologies.* »¹²⁴

Indien mogelijk keerden de voormalige ondergedoken kinderen naar hun ouders of familieleden terug, maar soms waren dezen (nog) niet in staat voor hun kroost te zorgen. In het geval waarbij beide ouders omgekomen waren en de familie zich niet meldde of zich niet over een

¹²¹ M. Steinberg, « Les résistances juives en Belgique occupée », *op. cit.*, pp. 63-64.

¹²² DGOS, Fonds service de liquidation du CDJ, Rap. 497 Tr. 229398, cl. 2, doc. 49, brief van Yvonne Jospa aan Yvonne Nevejan, 29.11.1944.

¹²³ C. Massange, *Bâtir le lendemain. L'Aide aux Israélites Victimes de la Guerre et le Service Social Juif de 1944 à nos jours*, Bruxelles, 2002, p. 17.

¹²⁴ KD, Fonds A. Geulen, A009692, Le travail avec les enfants juifs en Belgique pendant l'occupation allemande – Historique rédigé par Ida Sterno, septembre 1946, p. 9.

kind kon ontfermen, werd deze taak door het AIVG overgenomen. Oudere jongens en meisjes moesten zoveel mogelijk voor zichzelf zorgen. Daarbij kwamen schrijnende wantoestanden aan het licht. Yvonne Groisman-Jospa beschrijft hoe een kind dat de meubels van zijn ouders wilde ophalen een schuldbekentenis van 17.000 BEF moest ondertekenen bij de familie die deze spullen had “bewaard”¹²⁵. Stilaan vertrokken ook joodse kinderen naar familie of opvangplaatsen in het buitenland. Onder andere Chaim en Fela Perelman waren nauw betrokken bij de emigratie naar de Palestijnse gebieden¹²⁶.

Zodra het verdwijnen van de gemeenschappelijke vijand een gesloten front overbodig maakte, brokkelde de eenheid in het JVC als organisatie af. Zo bestempelde Hertz Jospa in zijn rapport uit 1945 zijn zionistische collega Chaim Perelman als een « *intelligent opportuniste* » en een « *arriviste* » (parvenu)¹²⁷. Een ander voorbeeld van de ophorrelende irritaties en de strijd om de herinnering aan het JVC is de brief uit 1946 van Ruth McKenney-Bransten, door het American Committee of Jewish Writers, Artists and Scientists aangesteld om een publicatie over joods verzet te schrijven. Het project zou nooit de verkennende fase overstijgen : « *What point of view, politically, will the book have ? This is very important, because, if left-wing, I can include a good deal of what Jospa told me about the Zionist stinkers who turned tail and ran when the going got tough ; also about the predominance of Communist leaders in the movement.* »¹²⁸

Niet enkel de samenwerking tussen communisten en zionisten brokkelde na de bevrijding snel af. Ook de goede verstandhouding met de andere onderduiknetwerken verminderde, zeker toen het JVC in 1945 bij de overheid een aanvraag indiende om het hoederecht over alle joodse weeskinderen – dus ook deze die niet door het JVC werden verstoep – te bekomen. Onder andere de benedictijner monnik Bruno Reynders, leider van een eigen onderduiknetwerk dat met het JVC gelieerd was, vond dat het Verdedigingscomité geen alleenrecht op de

¹²⁵ DGOS, Fonds service de liquidation du CDJ, Rap. 497 Tr. 229398, cl. 1, notitieboekje, p. 11.

¹²⁶ D. Dratwa, *op.cit.*, p. 530 : p. 527.

¹²⁷ KD, Fonds N. Ramet, A000056, La question juive en Belgique – rapport door Ghert Jospa, eind 1945, p. 10.

¹²⁸ Cegesoma, Dossier Estera en Maurice Heiber, AA 1915/9, brief van Ruth McKenney-Bransten, [juli 1946].

kinderen had. Bovendien vreesde hij dat zij het middelpunt zouden worden van de bittere strijd tussen communisten en zionisten¹²⁹. Dit bleek geen ongegronde angst. Zowel communisten als zionisten probeerden na de bevrijding immers de eer voor het JVC-werk op te eisen. Chaim Perelman verklaarde in 1952 in zijn aanvraag tot erkenning als burgerlijk weerstander dat hij vanuit het JVC samen met de Gewapende Partizanen de aanval op deportatietransport XX van Dossin naar Auschwitz-Birkenau voorbereidde¹³⁰. In werkelijkheid kwam dit idee van Hertz Jospa en Maurice Bolle, dus vanuit communistische hoek¹³¹.

De oprichting van de staat Israël en de Koude Oorlog dreven verder een wig tussen communisten en zionisten. In een internationaal klimaat van spanning tussen oost en west werden de communistisch gezinde verzetsstrijders eerder gewantrouwd dan geëerd. Pas in 1964 groeiden beide facties opnieuw naar elkaar toe. Niet enkel de vraag naar een publicatie over het joods verzet in België door Yad Vashem speelde daarbij een rol. Dit project zou, integendeel zelfs, uiteindelijk beide groepen opnieuw uit elkaar drijven. Opportunisme was de belangrijkste factor bij deze toenadering in de jaren 1960. Verenigd kon het voormalig Joods Verdedigingscomité zich immers sterker opstellen als drukkingsgroep om alle voordelen te verkrijgen die ook andere voormalige verzetsorganisaties en vriendenkringen ten deel waren gevallen¹³².

Het verzetswerk van het Verdedigingscomité

Hoewel het Joods Verdedigingscomité de gewapende partizanen hulp in de vorm van voorraden, valse papieren en informatie bood, was het JVC in de eerste plaats een civiel verzetsnetwerk, een illegale

¹²⁹ DGOS, Rap. 497 Tr. 238825, Notes sur la situation légale des enfants israélites par Dom Bruno Reynders, 9.01.[1945], p. 1 ; p. 9 ; M. Gilbert, *The Righteous. The unsung heroes of the Holocaust*, New York, 2003, pp. 310-311.

¹³⁰ DGOS, Dossiers Statut des Prisonniers Politiques et de leurs Ayants-droit, 734.682/2003/1887, dossier Chaim Perelman, Procès-Verbal d'Interrogatoire, 15 mei 1952.

¹³¹ M. Steinberg – L. Schram, *Transport XX, Mechelen – Auschwitz*, Brussel, 2008, pp. 14-15 ; M. Michiels – M. Van den Wijngaert, *Het XXste Transport naar Auschwitz. De ongelijke strijd op leven en dood*, Brussel, 2012, pp. 123-126 ; M. Schreiber, *Stille Rebellen. De overval op deportatietrein nr. 20 naar Auschwitz*, Amsterdam, 2001, pp. 187-192.

¹³² D. Dratwa, *op. cit.*, p. 534.

sociale dienst¹³³. De kinderafdeling was de best ontwikkelde tak van de organisatie zodat het JVC tot op vandaag met deze vorm van verzet wordt geassocieerd. Nochtans waren de medewerkers ook op andere terreinen, zoals het redden van joodse volwassenen, het drukken en verspreiden van illegale kranten en het aanmaken van valse papieren, actief. Deze verzetsvormen zijn echter minder scherp in het collectief geheugen gegrift.

Het redden van kinderen

De kinderafdeling begon klein, in een reactie op de groeiende vraag naar onderduikplaatsen voor joodse kinderen na de grote razzia's in augustus en september 1942¹³⁴. Maurice Heiber was het eerste afdelingshoofd, Yvonne Groisman-Jospa zijn naaste medewerkster van het eerste uur. Op voorstel van medeoprichter Émile Hambresin werd vervolgens Suzanne Moons, een jonge niet-joodse weduwe, aangetrokken als contactpersoon voor katholieke instellingen, kloosters en internaten¹³⁵. Gedrieën vormden zij aanvankelijk de rekruteringsdienst. Ze verzamelden aanvragen voor hulp en zochten onderduikplaatsen¹³⁶.

Maar het aantal vragen steeg de eerste weken na de oprichting van het JVC spectaculair. Eind 1942 werd de kinderafdeling daarom uitgebreid met onder andere Claire Murdoch, Andrée Geulen en Colette Vanderhaegen¹³⁷. Op zijn hoogtepunt telde de ploeg een twintigtal medewerkers. Opvallend is het groot aantal sociaal assistentes onder hen. Zo kenden Yvonne Groisman-Jospa en Ida Sterno, vanaf eind 1942 hoofd van de plaatsingsdienst, elkaar van de École centrale de Service social in Brussel en hadden beiden ervaring met de opvang van vluchtelingenkinderen uit de Spaanse burgeroorlog. Veel van deze –

¹³³ R. De Lathouwer, *op. cit.*, p. 14.

¹³⁴ KD, Fonds M. Steinberg, A000896, Rapport sur la population juive en Belgique, januari 1944, p. 2.

¹³⁵ KD, Fonds A. Geulen, A008912, Cérémonie de remise de Médaille et témoignage de reconnaissance décernés par l'Institut Yad Vashem à Suzanne (Brigitte) Moons-Lepetit, 14.12.1999, p. 5.

¹³⁶ DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 2.

¹³⁷ KD, Fonds M. Pioro, niet gearchiveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], p. 51.

zowel joodse als niet-joodse – vrouwen kenden elkaar van voor de oorlog of dankzij hun sociaal werk, en werden zo tot toetreding tot het JVC aangezet¹³⁸. Hun takenpakket bij het Verdedigingscomité was erg divers. Naast het verzamelen van aanvragen en het zoeken van onderduikadressen, zorgden zij ook voor het vervoer van en toezicht op de kinderen, het ophalen van onderhoudsgeld bij kapitaalkrachtige ouders en het betalen van de onderduikgezinnen¹³⁹.

Vanuit allerhande hoeken stroomden kinderen naar het JVC. Heiber plaatste medewerksters in of rekruteerde hen onder het personeel van organisaties die veel joodse hulpzoekenden over de vloer kregen, zoals het Rode Kruis, Winterhulp en zelfs de Jodenvereniging¹⁴⁰. Deze JVC-medewerksters stuurden de mensen weg onder het voorwendsel geen hulp te kunnen bieden, maar speelden de noodkreet vervolgens aan het Verdedigingscomité door. De onderduikorganisatie stuurde daarop een sociaal assistente bij de hulpbehoevende langs om de situatie te bekijken, zonder dat deze wist welke organisatie hulp had gestuurd¹⁴¹.

Vanaf december 1942 combineerde de plaatsingsdienst onder leiding van Ida Sterno gevraagde en aangeboden onderduikplaatsen, en zorgde voor het ophalen en overbrengen van de kinderen¹⁴². De medewerksters waren blij verrast door de vele helpende handen die zij op het terrein tegenkwamen : bij families op het platteland en in de stad, in kinderkolonies, weeshuizen, pensionaten, en in katholieke of anders gezinde religieuze instellingen¹⁴³. Kleine kinderen werden bij voorkeur in families geplaatst, kinderen vanaf zeven of acht jaar in instellingen

¹³⁸ S. Belli, « Des assistantes sociales en Résistance. Note sur Yvonne Jospa et Ida Sterno », in *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine*, n° 7, 2006-2007, pp. 47-49 ; KD, Fonds A. Geulen, A009697, Notes biographiques sur Ida Sterno alias “Jeanne”, 1946, pp. 1-2.

¹³⁹ KD, Fonds M. Steinberg, A000896, Rapport sur la population juive en Belgique, januari 1944, p. 3.

¹⁴⁰ R. De Lathouwer, *op.cit.*, p. 12.

¹⁴¹ DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 2 ; KD, Fonds A. Geulen, A009692, Le travail avec les enfants juifs en Belgique pendant l'occupation allemande – Historique rédigé par Ida Sterno, september 1946, p. 3.

¹⁴² KD, Fonds A. Geulen, A009697, Notes biographiques sur Ida Sterno alias “Jeanne”, 1946, p. 2.

¹⁴³ KD, Fonds M. Steinberg, A000896, Rapport sur la population juive en Belgique, januari 1944, p. 2-3 ; KD, Fonds A. Geulen, A009692, Le travail avec les enfants juifs en Belgique pendant l'occupation allemande – Historique rédigé par Ida Sterno, september 1946, pp. 3-4.

waar ze ook naar school konden. Het JVC leerde al snel dat de jongens en meisjes zich vlugger aanpasten aan de nieuwe situatie dan hun ouders. Ongepland bezoek van familie werd zo veel mogelijk vermeden. Daarom werd de verblijfplaats van de kinderen ook voor de ouders geheim gehouden, hoewel vanaf 1944 sporadisch ontmoetingen met vooral de erg jonge kinderen werden opgezet. Verder voorzag het JVC waar mogelijk in de uitwisseling van brieven tussen ouders en hun kroost¹⁴⁴.

Op het terrein werd contact gelegd met andere onderduiknetwerken die kinderen doorsluisden naar het JVC of aan wie het JVC kinderen toevertrouwde ¹⁴⁵. Lokaal ontstonden zo op organische wijze subsecties van de JVC-kinderafdeling. In Antwerpen smolten eind 1943 bijvoorbeeld de verzetskernen van Joseph Sterngold, Abraham Manaster en Leopold Flam samen. Deze JVC-subsectie zou tijdens de bezetting 175 joodse kinderen plaatsen¹⁴⁶. In Luik werd er aansluiting gezocht bij het netwerk van Max-Albert Van den Berg en bisschop Louis-Joseph Kerkhofs, in Namen en Leuven respectievelijk met dat van *abbé* André en *père* Bruno Reynders¹⁴⁷. Daarnaast werkte het JVC ook nauw samen met het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn –Œuvre nationale de l’Enfance (ONE) van Yvonne Nevejan. Zij bood financiële en materiële hulp aan en liet joodse kinderen onderduiken in tehuizen die onder ONE-controle stonden¹⁴⁸. Bovendien werkte Nevejan naar verluidt mee aan het aanvullen van lijsten met namen van niet-bestaande joodse kinderen die officieel in tehuizen verbleven. Met het extra geld dat zo binnenkwam, betaalde het JVC onder andere onderduikgezinnen¹⁴⁹.

¹⁴⁴ DGOS, Fonds service de liquidation du CDJ, Rap. 497 Tr. 229398, rapport “groupe placement” [door Ida Sterno], p. 3 ; KD, Fonds A. Geulen, A009697, Notes biographiques sur Ida Sterno alias “Jeanne”, 1946, pp. 12-13 ; DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 4.

¹⁴⁵ DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 7.

¹⁴⁶ E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen in woord en beeld*, Antwerpen en Rotterdam, 1994, p. 249 ; L. Saerens, *Vreemdelingen...*, *op. cit.*, pp. 708-709.

¹⁴⁷ DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 7 ; KD, Fonds A. Geulen, A009697, Notes biographiques sur Ida Sterno alias “Jeanne”, 1946, p. 16 ; p. 21.

¹⁴⁸ R. De Lathouwer, *op cit.*, p. 12 ; KD, Fonds M. Pioro, niet gearchiveerd, *L’Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], pp. 62-64.

¹⁴⁹ S. Brachfeld, *Ze hebben het overleefd*, Brussel, 1997, pp. 70-72.

Sommige onderduiknetwerken waarmee het JVC samenwerkte, werden echter afgeschrikt door het administratieve karakter van die samenwerking. Om van het JVC financiële steun te krijgen, moesten de kinderen van de andere netwerken immers in de administratie van het Verdedigingscomité worden ingeschreven. Onder andere Bruno Reynnders zorgde voor eigen inkomsten, mede omdat ouders hun kroost net aan hem hadden toevertrouwd om hun kind buiten een administratie te houden¹⁵⁰. Ook voor *abbé* André in Namen was deze voorwaarde om financiële hulp van het JVC te ontvangen onaanvaardbaar. Hierdoor zouden in totaal zo'n 700 joodse kinderen buiten het comité om zijn verstoppt¹⁵¹.

De nood aan een dergelijk doorgedreven administratief systeem ontstond door een exponentiele groei van het aantal kinderen dat aan het JVC werd toevertrouwd : van 424 in december 1942 tot 2.104 bij de bevrijding. Naar schatting van historicus Maxime Steinberg kon het JVC aan de andere kant terugvallen op 138 instellingen en 700 privé-personen om die kinderen te verstoppen¹⁵². Opvallend genoeg werd slechts een zeer klein aantal van hen ontdekt, opgepakt en alsnog gedeporteerd. Een van de grootste klappen die de JVC-kinderafdeling te verwerken kreeg, was de razzia in het pensionaat Gatti de Gamond in Sint-Pieters-Woluwe (Brussel) in juni 1943. Daarbij werden 23 personen – ondergedoken joodse kinderen, verzorgers en het gezin van de directrice – opgepakt. De kinderen werden via de Dossinkazerne gedeporteerd en meteen bij aankomst in Auschwitz-Birkenau vergast. Slechts twee begeleidsters overleefden de deportatie¹⁵³.

Het administratief systeem, bedoeld om het overzicht over de duizenden onderduikers te bewaren, was een ontwerp van Estera Heiber, echtgenote van Maurice Heiber¹⁵⁴. De administratie hield gecodeerde schriftjes bij, waarvan er 26 bewaard zijn gebleven¹⁵⁵. Elk schriftje bevatte één stukje informatie – een echte of valse naam, het adres van

¹⁵⁰ DGOS, Rap. 497 Tr. 238825, Notes sur la situation légale des enfants israélites par Dom Bruno Reynnders, 9.01.[1945], pp. 3-4.

¹⁵¹ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, pp. 162-163.

¹⁵² *Ibid.*, p. 84 ; p.124.

¹⁵³ KD, Fonds A. Geulen, A009697, Notes biographiques sur Ida Sterno alias "Jeanne", 1946, p. 24.

¹⁵⁴ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 125.

¹⁵⁵ « Op het spoor van de ondergedoken kinderen », *op. cit.*, p. 7.

de ouders, het onderduikadres, etc. – dat aan informatie in een ander boekje gekoppeld werd door middel van het unieke kennummer van een kind, bijgehouden op een steekkaart¹⁵⁶. Sommige medewerkers zoals Andrée Geulen hielden zelf ook een administratie bij¹⁵⁷. Gekoppeld aan dit register berekende de administratie de uitkering in de vorm van geld of ravitaillingsbonnen voor de onderduikouders en verdeelde deze onder de koeriersters¹⁵⁸.

Op basis van de gedetailleerde administratie kon de JVC-plaatsingsdienst tijdens de eerste dagen en weken na de bevrijding in september 1944 antwoorden op vragen van bezorgde familieleden en redders. Zo probeerde de kinderafdeling zo veel mogelijk gezinnen te herenigen. Dit bracht de nodige logistieke, financiële en morele problemen met zich mee : ouders die nog niet voor hun kinderen konden zorgen en hen naar joodse instellingen wilden overplaatsen, onderduikouders die de kinderen wilden adopteren of een (hogere) vergoeding eisten, etc.¹⁵⁹ Het Verdedigingscomité had op dat moment niet enkel de 2.100 langdurig geplaatste kinderen onder zijn hoede, maar ook de tientallen kinderen uit de officiële tehuizen van de Jodenvereniging die uit angst voor deportatie tijdens de laatste dagen en weken van de oorlog nog in niet-joodse instellingen waren ondergebracht¹⁶⁰.

Het redden van volwassenen

De afdeling volwassenen stond onder leiding van Abusz Werber, die kon rekenen op de medewerking van Israel Mandelbaum en Chaim Perelman¹⁶¹. Door die samenstelling had deze dienst een uitgesproken zionistische kleur. Al snel leerde het JVC dat volwassenen meer onderduikmogelijkheden hadden dan kinderen. Zij konden niet alleen bij mensen thuis of in internaten worden verstoppt, maar ook op huur- of hotelkamers, in ziekenhuizen en sanatoria, als meid of knecht, etc. De

¹⁵⁶ DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 4.

¹⁵⁷ KD, Fonds A. Geulen, A006616, Carnet personnel d'Andrée Geulen.

¹⁵⁸ KD, Fonds M. Steinberg, A000841, Notitieboekje van Yvonne Jospa, zomer 1944.

¹⁵⁹ R. De Lathouwer, *op. cit.*, pp. 202-205.

¹⁶⁰ O.a. J. Brandstätter, « 'Le récif de l'espoir' ou les rétifs de la mémoire », in *Points critiques*, n° 60, augustus/september 1997, p. 49.

¹⁶¹ Cegesoma, AA762/22, Rapport spécial du Comité de Défense des Juifs (CDJ), 7.07.1944, p. 1.v.

volwassen onderduikers hadden vooral financiële hulp nodig, dus deelde de dienst volwassenen aanvankelijk geld uit aan elke organisatie die een lijst kon voorleggen met hulpbehoevende leden¹⁶². Deze werkwijze leidde echter al snel tot problemen : « [On] *lutta au sein de cette Commission [d'adultes], afin d'avoir plus de contrôle sur [Perelman] qui, jusque-là, demandait de l'argent sans en rendre compte, donnant les sommes nécessaires aux différentes organisations et s'occupant, pour le reste, de ses juifs qui venaient de tous côtés et que personne ne pouvait contrôler.* »¹⁶³

In juni 1943 professionaliseerde de werking van de afdeling volwassenen. De uitkeringen werden gestandaardiseerd, het uitbetalen gedi- versifieerd. Sommige onderduikers waren zo bang hun schuilplaats te verlaten dat het JVC hun uitkering naar hen toe moest brengen. Anderen bezochten net uit angst om hun onderduikadres te verraden openbare plekken waar het JVC hen hun uitkering overhandigde : groot- keukens, een bejaardentehuis, een bibliotheek, etc.¹⁶⁴

Aanvankelijk betaalden rijkere joodse onderduikers mee voor de armere. Door o. a. het toenemende aantal arrestaties en het aanhouden van de oorlog, droogde deze bron van inkomsten echter op. JVC- medeoprichter Benjamin Nykerk zamelde daarom in de zomer van 1943 in Zwitserland onder andere 1.000.000 BEF in en verkreeg een toezegging tot maandelijkse subsidies van 500.000 à 750.000 BEF¹⁶⁵. Het American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) kende eveneens op regelmatige basis subsidies toe¹⁶⁶. Ook een aantal Belgische banken deed schenkingen en vanaf 1944 dropte de Belgische regering in Londen geld voor het JVC¹⁶⁷. Eind 1942 waren deze inspanningen gebundeld tot een aparte commissie financiën welke bestond uit

¹⁶² M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 80 ; p. 96.

¹⁶³ Cegesoma, AA762/22, Rapport spécial du Comité de Défense des Juifs (CDJ), 7.07.1944, pp. 2.v-3.r.

¹⁶⁴ KD, Fonds M. Pioro, niet gearchiveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], p. 8.

¹⁶⁵ Cegesoma, AA762/22, Rapport spécial du Comité de Défense des Juifs (CDJ), 7.07.1944, p. 2.r.

¹⁶⁶ R. De Lathouwer, *op. cit.*, p. 29.

¹⁶⁷ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, pp. 184-185.

Maurice Heiber, Chaim Perelman en Benjamin Nykerk die na zijn arrestatie door David Ferdman werd opgevolgd¹⁶⁸.

Om het overzicht over de onderduikers te bewaren, maakte ook de afdeling volwassenen gebruik van een versleutelde administratie. Kleurgecodeerde steekkaarten bevatten informatie over familiehoofden, het aantal gezinsleden, de benodigde financiële middelen en de koeriers. Slechts een of twee medewerkers wisten welke informatie bij welke onderduiker hoorde. De onderduikadressen waren op subtiële manier aangegeven op een kaart : vanaf een bepaald punt moest de koerier een aantal straten inslaan, kruispunten oversteken en huisnummers optellen om bij het onderduikadres aan te komen¹⁶⁹. Uit veiligheidsoverwegingen werd de administratie van de dienst volwassenen verstoppt in de administratie van een lokale apothekeres¹⁷⁰. Op zijn hoogtepunt stond het JVC naar schatting voor zo'n 5.000 joodse volwassenen in¹⁷¹.

De clandestiene pers

In de herfst van 1942 beschikte het JVC nog niet over een eigen persorgaan, maar het Onafhankelijkheidsfront schonk in zijn pamfletten en illegale kranten wel aandacht aan hulp aan joodse onderduikers. Zo kopte het blad *Indépendance* in september 1942 : « *Au nom de ce que vous avez de plus cher, sauvez les enfants juifs qui meurent abandonnés [...].* »¹⁷² Daarnaast zetten de OF-bladen joodse vervolgdgen ertoe aan zich tegen deportatie te verzetten¹⁷³.

Met toestemming van het OF richtte het JVC in 1943 een eigen persafdeling op. Deze werd geleid door Israel Mandelbaum en Abus-

¹⁶⁸ Cegesoma, AA762/22, Rapport spécial du Comité de Défense des Juifs (CDJ), 7.07.1944, p. 1.v ; R. De Lathouwer, *op. cit.*, p. 39.

¹⁶⁹ KD, Fonds M. Pioro, niet gearhiveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], p. 89.

¹⁷⁰ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 98.

¹⁷¹ DGOS, Dossiers Statut des Prisonniers Politiques et de leurs Ayants-droit, 734.682/2003/1887, dossier Chaim Perelman, Procès-Verbal d'Interrogatoire, 15.05.1952.

¹⁷² « Au nom de ce que vous avez de plus cher... », in *Indépendance. Journal du Front de l'Indépendance Hennuyer*, n° 6, september 1942, p. 1.

¹⁷³ F. Maerten, « De sluikpers in bezet België », in *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, s. l., 2004, p. 84.

zWerber. Hertz Jospa speelde tot zijn arrestatie een adviserende rol¹⁷⁴. Deze medewerkers van het eerste uur brachten de clandestiene bladen mee die zij zelf al voor het ontstaan van het JVC hadden opgericht. Zo was Werber de drijvende kracht achter *Unzer Wort*, het blad van Linke Poale Tsion¹⁷⁵. In totaal verschenen er tussen december 1941 en augustus 1944 28 nummers van deze krant¹⁷⁶. Mandelbaum bracht *Undzer Kampf* mee, het blad van zijn organisatie Solidarité juive¹⁷⁷. Zowel *Unzer Wort* als *Undzer Kampf* verschenen in het Jiddisch om de joodse (ondergedoken) gemeenschap zo veel mogelijk te bereiken¹⁷⁸.

De persafdeling werd vervolgens verder uitgebreid met andere medewerkers met redactie-ervaring. Zo stelde de Antwerpse filosoof Leopold Flam *De Vrije Gedachte* ter beschikking van het JVC¹⁷⁹. Hiermee beschikte het onderduiknetwerk ook over een Nederlandstalige krant. Wegens de vele arrestaties in de Antwerpse JVC-tak verschenen van *De Vrije Gedachte* met grote tussenpozen vanaf maart 1943 tot juni 1944 slechts zes nummers¹⁸⁰.

Daarnaast ontwikkelde het JVC ook volledig nieuwe publicaties. In maart 1943 verscheen voor het eerst *Le Flambeau*, de Franstalige tegenhanger van *De Vrije Gedachte*, gepubliceerd door de Section de Défense des Juifs van het Onafhankelijkheidsfront¹⁸¹. Vanaf januari 1944 werd het blad met “JVC” ondertekend¹⁸². Inhoudelijk werd er echter niet op het onderduiknetwerk ingegaan. De situatie van de joodse gemeenschap in België en andere bezette gebieden, en gewapende joodse verzetsstrijders kwamen wel aan bod¹⁸³. *Le Flambeau* verscheen tussen

¹⁷⁴ Cegesoma, AA762/22, Rapport spécial du Comité de Défense des Juifs (CDJ), 7.07.1944, p. 1.v.

¹⁷⁵ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, pp. 49-50.

¹⁷⁶ J. Gotovitch (ed.), *Guide de la Presse Clandestine de Belgique*, Brussel, 1991, p. 141.

¹⁷⁷ DGOS, Rap. 497 Tr. 236307, Projet d'étude sur l'activité du CDJ pendant la guerre, région de Charleroi, par Mr. Broder, p. 67.

¹⁷⁸ KD, Fonds M. Steinberg, A000896, Rapport sur la population juive en Belgique, januari 1944, p. 2.

¹⁷⁹ O.a. *De Vrije Gedachte*, n° 4, januari 1944, p. 1 ; M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 94.

¹⁸⁰ J. Gotovitch (ed.), *op. cit.*, p. 160.

¹⁸¹ DGOS, Rap. 497 Tr. , Rapport des enquêtes faites par Monsieur Dumonceau de Bergendal au Centre national des Hautes Études juives – Objet Journaux Clandestins Israélites, 19.01.1970 ; M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 78.

¹⁸² *Le Flambeau*, n° 5, januari 1944, p. 1.

¹⁸³ *Le Flambeau*, n° [1], maart 1943, p. 1.

maart 1943 en mei 1944 zeven keer, en was in die periode het blad dat landelijk door het JVC werd verspreid¹⁸⁴.

Vooraf de JVC-afdeling in Charleroi was lokaal bijzonder actief in de clandestiene pers. Vanaf juni 1943 werd *Undzer Kampf*, eveneens een krant in het Jiddisch, in de regio verspreid¹⁸⁵. Hoofdredacteur Pierre Broder werd bijgestaan door Max Katz, een Pools-joodse ingenieur die in Buchenwald zou omkomen, en Sem Makowski, een Pools-joodse gewapende partizaan¹⁸⁶. Makowski schreef daarnaast ook stukken voor een breder publiek in onder andere *L'Indépendance* en *Solidarité*, beide bladen van het OF¹⁸⁷.

De illegale kranten van het JVC focusten sterk op de situatie van de joodse gemeenschap. Zo brachten zij voor het eerst in België het relaas over wat er werkelijk met de gedeporteerden gebeurde in Oost-Europa. In maart 1943 verscheen in *Le Flambeau* een beschrijving van het lot dat joodse mannen, vrouwen en kinderen in de gaskamers in Polen wachtte, in februari 1944 gevolgd door het ooggetuigenverslag van twee joodse mannen uit België die uit het werkkamp Peiskretscham (Pyskowice) konden ontsnappen¹⁸⁸. Toch vonden deze getuigenissen over het lot van de gedeporteerden weinig ingang. Diegenen die het nieuws ter ore kwam, geloofden de gruwelen vaak niet.

Het aanmaken van valse papieren

Het Joods Verdedigingscomité nam in 1942-1944 duizenden joodse kinderen en volwassenen onder zijn hoede. Deze onderduikers verloren echter hun recht op voedsel- en kledingbonnen. Ook hierin moest het JVC dus voorzien. Diefstal van zegels door gewapende partizanen was

¹⁸⁴ J. Gotovitch (ed.), *op. cit.*, p. 46.

¹⁸⁵ P. Broder, *op. cit.*, p. 77 ; p. 155.

¹⁸⁶ J.-Ph. Schreiber, « Katz, Isaac Mayer dit Max », in J.-Ph. Schreiber, *Dictionnaire biographique...*, *op. cit.*, p. 192 ; J.-Ph. Schreiber, « Makowski, Sem », in J.-Ph. Schreiber, *Dictionnaire biographique...*, *op. cit.*, p. 237.

¹⁸⁷ DGOS, Fonds service de liquidation du CDJ, Rap. 497 Tr. 236307/01, Rapport d'une enquête faite par Monsieur H. Dumonceau de Bergendal à Charleroi – objet : Journaux Clandestins Israélites / Monsieur Makowski Sem, 5.06.1970, p. 1 ; J. Gotovitch (ed.), *op. cit.*, p. 121 ; J. Gotovitch (ed.), *op. cit.*, p. 55.

¹⁸⁸ « Pologne », in *Le Flambeau*, n° [1], maart 1943, p. 5 ; « La tragédie des Juifs », in *Le Flambeau*, n° 6, februari 1944, pp. 5-6.

een onbetrouwbare bron van inkomsten¹⁸⁹. Daarom legde het JVC contact met stadsdiensten die hulp wilden verlenen. Zo verwisselden klerken van het gemeentebestuur van Antwerpen elke maand het overschot van hun bonnen met valse exemplaren die aan de rantsoeningsdienst werden teruggegeven. De echte bonnen werden vervolgens naar het JVCdoorgesluisd¹⁹⁰. Het gevaarlijkste werk bestond uit het ophalen en verspreiden van die echte ravitaillingskaarten onder de onderduikers. De gemeentehuizen en de voorraad bonnen werden immers nauwlettend in de gaten gehouden¹⁹¹. Door de bonnen in collaboratiekranten te verbergen, smokkelden JVC-medewerkers ze naar buiten¹⁹².

Het JVC – en vooral de kinderafdeling – had daarnaast ook behoefte aan een gestage stroom valse documenten. Bij het onderbrengen van kinderen in officiële instellingen moest immers een volledig – maar vals – dossier onder hun schuilnaam worden aangelegd¹⁹³. Aanvankelijk waren zowel het Onafhankelijkheidsfront als de stad Brussel de grootste leveranciers¹⁹⁴. Vanaf eind 1942 leverde een aparte JVC-afdeling onder leiding van Roger Van Praag en Abusz Werber vanuit Brussel allerlei valse papieren zoals geboorteaktes, doopaktes, identiteitskaarten, etc. De Sipo-SD kwam de Brusselse vervalsers echter op het spoor en arresteerde bij een inval het aanwezige personeel. Als bij toeval kon Roger Van Praag ontkomen en wist hij het nodige gereedschap voor de vervalsingen in veiligheid te brengen¹⁹⁵.

Na het opdoeken van de afdeling in Brussel specialiseerde de JVC-tak in Charleroi zich in het aanmaken van valse papieren. Aanvankelijk werden echte, blanco identiteitskaarten gedrukt in Luik en ingevuld met gegevens van echte personen uit een gemeente waarvan het

¹⁸⁹ KD, Fonds Pioro, niet gearcheveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], p. 91.

¹⁹⁰ R. De Lathouwer, *op.cit.*, p. 14.

¹⁹¹ DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 7.

¹⁹² KD, Fonds A. Geulen, A009692, Le travail avec les enfants juifs en Belgique pendant l'occupation allemande – Historique rédigé par Ida Sterno, september 1946, p. 5.

¹⁹³ DGOS, Rap. 497 Tr. 179198, Rapport « Les Enfants » par Maurice Heiber, november 1944, p. 7.

¹⁹⁴ R. De Lathouwer, *op.cit.*, p. 20.

¹⁹⁵ KD, Fonds M. Pioro, niet gearcheveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], pp. 109-110.

JVC een stempel had kunnen bemachtigen, maar deze methode was erg gevaarlijk. Indien de politie op zoek ging naar een onderduiker kon immers een onschuldige worden opgepakt. Daarom werd in een tweede fase overgegaan op het gebruik van valse namen¹⁹⁶. Ook dit bracht echter het nodige gevaar met zich mee. Bij een eventuele controle volstond één telefoontje naar het gemeentehuis om na te gaan of de desbetreffende persoon wel in het bevolkingsregister stond ingeschreven¹⁹⁷.

Het JVC in Charleroi ontwikkelde een speciaal systeem om het probleem met de valse identiteitskaarten op te lossen. Dankzij de hulp van niet minder dan 126 gemeentes in de provincies Namen en Henegouwen, wist het Verdedigingscomité de hand te leggen op blanco verhuisformulieren, lege identiteitskaarten en oude gemeentestempels¹⁹⁸. Bij een verhuis leverde de oude gemeente aan de nieuwe gemeente in dubbel een verhuisverklaring af. De nieuwe gemeente registreerde dan de verhuis, schreef een nieuwe identiteitskaart uit voor deze persoon en stuurde een exemplaar van het formulier terug naar de oude gemeente¹⁹⁹. Het JVC in Charleroi vulde daarom een blanco verhuisformulier op de valse naam van een onderduiker in. Dit exemplaar werd vervolgens naar een “medeplichtige” gemeente gebracht waar een ambtenaar het formulier klasseerde en een nieuwe identiteitskaart uitreikte. Het viel haast niet te bewijzen dat deze ambtenaar geen tweede formulier had ingevuld en naar de oude gemeente had teruggestuurd. Dergelijke documenten konden immers altijd verloren gaan in de post²⁰⁰.

Op dezelfde manier kregen de “gelegaliseerde” onderduikers ravitaillingskaarten. Het JVC produceerde valse processen-verbaal over verloren kaarten, zodat de onderduikers onder hun schuilnaam een nieuwe konden aanvragen en legaal voedsel konden verkrijgen. Om het de nazi's nog moeilijker te maken hen op te sporen, verhuisden de “gelegaliseerde” onderduikers vervolgens meerdere malen²⁰¹. Zo nam de druk op het JVC voor het leveren van bonnen sterk af.

¹⁹⁶ P. Broder, *op. cit.*, pp. 166-167.

¹⁹⁷ KD, Fonds M. Pioro, niet gearhiveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], p. 111.

¹⁹⁸ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, III, *op. cit.*, p. 135 ; pp. 138-139.

¹⁹⁹ KD, Fonds M. Pioro, niet gearhiveerd, *L'Œuvre du Comité de Défense des Juifs durant la Guerre* [door A. Waysblatt-Liebmann ?], p. 145.

²⁰⁰ P. Broder, *op. cit.*, p. 168 ; p. 174.

²⁰¹ *Ibid.*, p. 169.

Besluit

De geschiedenis van een illegale organisatie valt vaak moeilijk te reconstrueren vanwege een gebrek aan bronnenmateriaal. Ook in het geval van het Joods Verdedigingscomité werd uit voorzichtigheid tijdens de bezetting weinig op papier gezet. Na de bevrijding werd een deel van het archief dat tijdens de oorlog tot stand kwam al dan niet per ongeluk vernietigd. Een ander deel van het relevante materiaal raakte over meerdere – buitenlandse – onderzoeksinstellingen verspreid.

Met het verschijnen van *Les Belges face à la persécution raciale* van Betty Garfinkels in 1967, kwam de historiografie over de jodenvervolgging in België pas vrij laat op gang. Zowel deze publicatie als *Le Comité de Défense des Juifs en Belgique* van Lucien Steinberg leidden tot grote discussies. Bij het brede publiek ontstonden mede door deze turbulente historiografie drie misvattingen over het JVC.

In meerdere werken werd gesuggereerd dat het JVC en de Jodenvereniging twee kanten van dezelfde medaille vormden. Beide organisaties hadden inderdaad banden, maar werkten niet structureel samen. Sommige JVC-medewerkers werden tegelijk ingezet in de Jodenvereniging met het oog op het verzamelen van informatie en het doorsluizen van middelen naar de onderduikorganisatie. Die samenwerking gebeurde echter buiten het medeweten om of zonder de goedkeuring van de kopstukken van de Jodenvereniging en andere medewerkers die niet voor het Verdedigingscomité werkten. Het JVC maakte dus slechts een handig gebruik van de opportuniteiten die de JVB bood, zodat de JVB niet beschouwd kan worden als de “legale tegenhanger” van het JVC.

Tegelijk creëerde de historiografie het beeld dat alle JVC-medewerkers op dezelfde golflengte zaten. Niets is minder waar. De diversiteit die binnen het onderduiknetwerk ontstond door het aantrekken van medewerkers en partnerorganisaties van allerlei strekkingen, leidde net in tegendeel al snel tot interne strubbelingen. De arrestatie van JVC-grondlegger Hertz Jospa vormde hierbij een keerpunt. Communisten en linkse zionisten botsten, een strijd die culmineerde rond de macht binnen de JVC-kinderafdeling. Vooral na de bevrijding

bleef dit conflict de onderlinge relaties tussen voormalige medewerkers beïnvloeden, met alle gevolgen vanden voor gezamenlijke projecten die na de oorlog werden opgezet.

Tenslotte is ook de JVC-werking veel breder dan vaak gedacht. Het redden van kinderen was inderdaad een zeer belangrijk aspect binnen dit onderduiknetwerk, maar daarnaast stond het JVC voor meer dan dubbel zoveel ondergedoken volwassenen als kinderen in. Bovendien ontwikkelden lokale afdelingen eigen specialismen, zoals het verspreiden van clandestiene pers en het aanmaken van valse papieren. Al deze aspecten maken van het Joods Verdedigingscomité een van de meest actieve verzetsnetwerken in bezet België.

Februari 1944

Prijs : 2 Fr.

Nr. 5

De Vrije Gedachte

Orgaan van het Joodsch
Verdedigingskomitee

AANGESLOTEN BIJ HET
ONAFHANKELIJKHEIDSFONT

HET BESLISSENDE UUR NADERT! WAT HEBT GIJ GEDAAN OM HET TE BESPOEDIGEN?

Aan den vooravond van groote gebeurtenissen

Ieder weet het, ieder voelt het haast onbetwist aan: NIJ zijn we in de beslissende phase getreden van den tweeden wereldoorlog.

De Anglo-Amerikanen naderen Rome, het glorieus Roode Leger heeft al het grootste deel van de oost-Duitse bezette U.R.S.S. bevrijd en spant zich nu in om ook de Baltische Staten, Polen en de Balkanlanden te bevrijden, de bombardementen op Duitschland van de R.A.F. en van de Amerikanen nemen in hevigheid toe, Berlijn is nog maar een ruïne en heel Duitschland dreigt een puinhoop te worden.

Angst, hysterische angst heeft zich van de Duitse machthebbers meester gemaakt. Zoo kan ook heel hun propagandagetrof vingerd worden. Tegen de bombardementen hadden ze een geheim wapen. Tegen den vooruitgang der Roode Armee hadden ze reserves, die ze wel op het gepaste oogenblik (zeker als Berlijn door de geallieerden zal bezet zijn) in het vuur zullen jaagen. Tegen hun toenemende afzondering en de naderende onderlaag, hadden ze de « eenenheid » in het geallieerde kamp. Onder den rook der puinhoopen zijn al deze verhele verdoemen en staat de kalme, voor Duitschland verschrikkelijke werkelijkheid: Hitler heeft den oorlog verloren. Onze meester-zanger van Berchtesgaden was maar al te kalm en al te gelaten bij zijn oproep van den 30^{en} Januari

en dat hij weer de Joden met een reeks verwoestingen en vloeken bedacht, bewijst alleen maar dat de man nu heelmaal de kluts kwijt en hysterisch aan 't brullen gegaan is.

In het kamp van het V. N. V. wordt het immer meer kalm en stiller. De namen verlaten het zinkende schip. Lees maar het volgende in « Volk en Stuit » (4 Februari 1944, blz. 3): « Zoo gaat ook een deel der loogstruimende strijdgenooten op den loep, naarmate in de witte wolkenlussen, die uit de Angelsaksische vliegtuigen openwaaien, steeds duidelijker het woord « invasie » kan gelezen worden ». Ja, zoo is het, nu worden de mannen van de « nieuwe orde » bang, nu zouden ze o zoo graag in hun hol willen verdwijnen, want ook zij zijn tot de overtuiging gekomen dat hun broodgevers het spel verloren hebben en dat de dag nadert waarop men hen rekening zal vragen.

Belgen! Nu meer dan ooit, verdubbelt den strijd tegen den bezetter! Treedt toe tot het « Onafhankelijkheidsfront », dat allen groepeerd, zonder onderscheid van wijzen en godsdienstige overtuiging, ter bevrijding van België! Leve het « Onafhankelijkheidsfront »! Leve het front der VRIJHEID!

Yvonne Nevejan wordt als Rechtvaardige onder de Volkeren geëerd. Van links naar rechts : Maurice en Estera Heiber, de echtgenote van de Israëlische ambassadeur, Yvonne Jospa, Yvonne Nevejan, Andrée Geulen, Chaïm en Fela Perelman, de ambassadeur van Israël en Renée Goldstuck. © KazerneDossin

**Maurice Heiber
in het sanatorium
van Leysin
(Zwitserland) in 1945.
© Kazerne Dossin**

**Émile Hambresin
© KazerneDossin**

**Van links naar rechts: Andrée Geulen,
Maurice Heiber en Ida Sternoin het
sanatorium van Tombeek (Overijse),
1944. ©FMC-SEH**